

A Historical Critique of Arab Trade in the Book “*Early Islam and the birth of Capitalism*”

Hedieh Taghavi*

Abstract

The book “*Early Islam and the birth of Capitalism*” is significant for the author's historical approach, which attributes the origins of capitalism not to the West, but to the economic and commercial structures of Arab society before and after Islam. However, the historical data, arguments, premises, and conclusions presented in the book are insufficient to support such a hypothesis and reflect a lack of historical knowledge on the part of the author. This article focuses on the concept of trade—which, according to the author, is the most significant link to the emergence of capitalism—and offers a critical analysis of the book, aiming to assess the extent to which its arguments align with historical realities. The findings of this study indicate that the author's analysis of the connection between Arab trade and the rise of capitalism lacks historical accuracy and coherence, due to insufficient attention to the social and cultural context of pre-Islamic Arab society, Islamic economic traditions and values, and the broader history of global trade among other civilizations such as Greece and Rome. As a result, the author's conclusions prove to be unsuccessful.

Keywords: Arab Trade, Capitalism, Historical Critique, Islamic Economy, Early Islam, Economic Institutions.

* Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran,
h.taghavi@alzahra.ac.ir

Date received: 19/04/2025, Date of acceptance: 21/07/2025

Extended Abstract

A comprehensive examination of the economy—particularly trade—in early Islam necessitates an in-depth analysis of the capacities and constraints of various regions within the Arabian Peninsula, the historical context of Islamic societies from the Peninsula to Baghdad, pre-Islamic economic traditions, religious teachings and economic regulations introduced during the Islamic era, as well as the intricate interrelations between economy, culture, politics, and society. The book *“Early Islam and the Birth of Capitalism”* by Benedikt Koehler seeks to trace the historical roots of capitalism in the early Islamic period by highlighting the role of Arab trade, the economic activities of the Prophet Muhammad (PBUH) and the caliphs, economic institutions, and managerial practices of that era. However, these analyses suffer from serious flaws due to historical inaccuracies and methodological weaknesses. The author claims that the Arabs were the pioneers of global trade and capitalism, and that the Prophet Muhammad (PBUH) exemplified the wealthy merchant ideal. However, this perspective contradicts historical evidence. In reality, the economic role of the Arabs—particularly in the Hijaz region during the pre-Islamic and early Islamic periods—was limited and tribal in nature. Advanced maritime trade and global commerce were characteristic of earlier civilizations such as Mesopotamia, the Indus Valley, the Phoenicians, the Persians, the Greeks, and the Romans. The Arabs' connections to the Persian and Roman empires were largely mediated through intermediary states like the Nabataeans, Palmyra, and al-Hirah. Prior to Islam, the Arabs of the Hijaz lacked modern economic institutions and were not significantly engaged in international trade. During the Umayyad and Abbasid periods, maritime trade flourished as Muslims gained control over major trade routes and key ports. Navigational techniques were transmitted to the Arabs from the Persians and Romans. However, these developments occurred after the early Islamic period and belong to later historical phases. Therefore, the claim that global trade was pioneered by the Arabs of early Islam is inaccurate and stems from a lack of historical awareness. The author places strong emphasis on the Prophet Muhammad's (PBUH) commercial experience, claiming he had over 30 years of trade involvement and even devised economic laws. However, historical sources do not support this assertion. The Prophet's trade journeys were limited, often unclear, and mostly took place before his prophetic mission. Citing Quranic verses to prove that trade was the Prophet's primary occupation is misleading, as these verses mainly reflect the criticisms of the polytheists and do not indicate a sustained

3 Abstract

professional engagement in commerce. The commercial activities of the first three caliphs (Abu Bakr, Umar, and Uthman) are also exaggerated in the book. During their caliphates, the primary focus was on military conquests and the consolidation of power, leaving little room for international trade agreements. The real flourishing of trade occurred later, particularly during the Umayyad and Abbasid periods, especially under the reigns of Harun al-Rashid and al-Ma'mun, with Baghdad as a central hub. One of the positive aspects of the book is its attention to the coinage reform introduced by Abdu al-Malik and its impact on the Muslim economy. However, the claim that the Romans held a monopoly on minting gold coins, and that the Sassanid's were afraid to break this monopoly, does not align with historical evidence. Sassanid dinars were already circulating among the Arabs, and early Islamic coins were modeled on these pre-existing Sassanid designs. The discussion of Islamic banking, which the author presents as a major economic innovation of Muslims, actually traces its roots to the Iranian *divan-e jahbaz* (treasury system). It was through the presence of Iranians in the Abbasid bureaucratic apparatus that many of Iran's economic and administrative structures were transferred into the Islamic world. The book also mentions the view that Europeans during the Middle Ages were unaware of the profitability of trade and wealth accumulation for a long time and that they acquired this knowledge from Muslims. This perspective contradicts the historical background of trade in Greek, Roman, and Carthaginian civilizations, which featured organized markets, regulations, and control over trade routes. The Romans and Greeks engaged in significant commercial activities in European ports and North Africa well before the advent of Islam. Finally, the author, relying on later Islamic sources, traces the roots of capitalism to the commercial structure of pre-Islamic Mecca and compares it to the corporate structures of Italian republics like Venice, which is a flawed analogy. Mecca's social structure was tribal and familial, and its economy was primarily subsistence-based and founded on tribal trust—not commercial companies with profit and loss sharing and risk management. Capitalist institutions and tools such as insurance, capital markets, and organized corporations were invented by Europeans, especially the Venetians. Islamic religious institutions like *waqf* (endowments) and charitable funds had social and spiritual goals, rather than purely economic and profit-driven purposes. The transfer of commercial knowledge and experiences from Muslims to Europe, especially to Venice, is a historical fact; however, this transfer occurred within a different cultural and social context. Europeans developed this knowledge further, steering it toward

modern capitalism—a cultural and structural difference that the book does not adequately address. In general, the book's analysis of the role of Islam and Muslims in the emergence of capitalism has led to inaccurate and simplistic analyses due to neglect of the historical, cultural, and structural contexts of Islamic societies and historical complexities.

Bibliography

- Ibn Ja'far, Qudamah. (1981). *Al-Kharaj wa Sina'at al-Kitabah*. Baghdad: Dar al-Rashid.
- Ibn Khaldun. (1987). *Muqaddimah Ibn Khaldun*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Ibn Sa'd. (1990). *Al-Tabaqat al-Kubra*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ibn 'Abd al-Barr. (1992). *Al-Isti'ab fi Ma'rifat al-Ashab*. Beirut: Dar al-Jil.
- Ibn Faqih, Ahmad ibn Muhammad. (1996). *Al-Buldan*. Beirut: 'Alam al-Kutub.
- Ibn Qutaybah Dinawari. (1994). *Al-Ma'arif*. Qom: Sharif Razi Publications.
- Ibn Hisham. (n.d.) *Al-Sirah al-Nabawiyyah*. Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Scalavé, Enrico. (2015). *Archaeology of Ancient Iranian Societies (in the Third Millennium BCE)*. Tehran: Pazina Publications.
- Asghari, Mojtaba. (2023). "Introduction and Critique of The History of Early Islam and the Birth of Capitalism." *Ayeneh Pazhoresh* 34, no. 4: 173–183.
- Al-Baladhuri, Ahmad ibn Yahya ibn Jabir. (1988). *Futuh al-Buldan*. Beirut: Dar Al-Maktabat al-Hilal.
- Al-Baladhuri, Ahmad ibn Yahya ibn Jabir. (1996). *Ansab al-Ashraf*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Bahmanabadi and Others, (2023). "10 Notes and Interviews on the Book Early Islam and the Birth of Capitalism." *Bavar Magazine*, Azar and Dey, no. 4.
- Bianki, Robert, and Seyyed Hossein Mir Jalili. (2009). "Islam and Capitalism." In *Encyclopedia of the Modern World of Islam*, Tehran: Congress Publishing and Marja Book Publishing.
- Pakravan, Mahdieh. (2019). *Hidden in History*. Tehran: Panah Publications.
- Pikulskaya, N. (2008). *Cities of Iran in the Parthian and Sassanian Eras*. Translated by Enayateollah Reza. Tehran: Elmi va Farhangi Publishing.
- Tousali, Gholam Abbas. (1994). "A Critique of Orientalist and Sociological Research on the Relationship between Islam and Capitalism." *Social Sciences Letter*, University of Tehran, 1–32.
- Hakimpour, Mohammad. (1998). "Islam and Capitalism." *Ketab Naqd Journal*, Year 3, Nos. 9–10, 117–133.
- Hakimpour, Mohammad. (1999). "Islam and Capitalism (2)." *Ketab Naqd Journal*, Year 3, No. 11, 2–37.

5 Abstract

- Dehghani, Reza. (2011). "What Is Historical Criticism?" *Pazhuhesh Journal*, Year 3, No. 1, 145–174.
- Diakonoff, Vladimir Nikolayevich, and Others. (1974). *History of the Ancient World*. Translated by a group of translators. Tehran: Andisheh Publishing.
- Dinori, Abu Hanifa Ahmad ibn Dawood. (1989). *Akhbar al-Tiwal*. Qom: Al-Razi Publications.
- Zilabi, Negar. (2007). "Entry on Jahbadh." In *Encyclopedia of the World of Islam*, Vol. 11. Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation.
- Rodinson, Maxime. (1979). *Islam and Capitalism*. Translated by Mohsen Salasi. Tehran: Pocket Books Company.
- Zubayri, Musab. (1999). *Nasab Quraysh*. Cairo: Dar al-Ma'arif.
- Zargari Nejad, Gholamhossein. (1999). *History of Early Islam (Prophetic Era)*. Tehran: Samt Publications.
- Zuzani, Husayn ibn Ahmad. (1926) *Al-Masadir*. Mashhad.
- Saeedi, Gholamreza. (1950). "Economic Regimes and Islam." *Forugh Elm*, No. 3, 4–11.
- Shiyira, Edward. (1996). *Babylonian Tablets*. Translated by Ali Asghar Hekmat. Tehran: Elm va Farhang Publications.
- Sanobar, Naser, Motafakker Azad, Mohammad Ali, and Razi, Nasrin. (2010). "A Comparative Study of Islamic Views and Capitalist System in Marketing Mix Decisions." *Jostarhaye Eghtesadi (Economic Studies)*, Vol. 7, No. 13: 173–207.
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan. (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. Tehran: Naser Khosrow Publications.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir. (2008). *Tarikh al-Tabari*. Beirut: Dar al-Turath.
- Tusi, Muhammad ibn Hasan. (n.d). *Al-Tibyan fi Tafsir al-Quran*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
- Qarachanlu, Hossein. (2008). *Historical Geography of Islamic Lands*. Tehran: Samt Publications.
- Qomi, Hasan ibn Muhammad. (1982). *Tarikh Qom*. Translated by Hasan ibn Ali Qomi, edited by Jalal al-Din Tehrani. Tehran, Tus Publishing.
- Kordali, Mohammad. (1983). *Khutat al-Sham*. Beirut: Maktabat al-Nuri.
- Köhler, Benedict. (2023). *Early Islam and the Birth of Capitalism*. Translated by Jafar Kheirkhahān and Mohammad Māshīnchīān. Tehran: Ney Publishing.
- Gardizi, Abu Sa'd Abd al-Hayy ibn Dhihāk ibn Mahmūd. (1984). *Tarikh Gardizi*. Edited by Abd al-Hayy Habibi. Tehran: Donya-ye Ketab.
- Māshīnchīān, Mohammad. (2025). "The Earliest Manifestations of Capitalism in Early Islam." *Bourgeois Online Journal*, No. 8, pp. 1–3.
- Māwardī, Ali. (2014). *Al-Aḥkām al-Sultāniyya*. Edited by Mohammad Fahmi. Sarjani, Cairo.
- Majidzadeh, Yūsuf. (2013). *History and Civilization of Mesopotamia: Art and Architecture*. Tehran: University Press Center.

Abstract 6

- Mas'udi, Ali ibn Husayn. (1988). *Murūj al-Dhahab wa Ma'ādin al-Jawhar*. Qom: Dār al-Hijra.
- Muqaddasi, Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad. (1990). *Aḥsan al-Taḳāṣīm fī Ma'rifat al-Aqālīm*. Cairo: Maktabat Madbuli.
- Muṭahhar ibn Tahir al-Muqaddasi. (n.d.) *Al-Bad' wa al-Tārīkh*. Port Said: Maktabat al-Thaqāfa al-Dīniyya.
- Wāqidī, Muhammad ibn 'Umar. (1988). *Al-Maghāzī*. Beirut: Mu'assasat al-A'lami.
- Vassigh, Mansoureh. (2008). *Danānir: The History of the Dinar in Iran's Monetary History*. Tehran: Setoudeh Publications.
- Ya'qūbī, Abi Waḍiḥ. (n.d). *Tarikh Ya'qūbī*. Beirut: Dār Ṣādir.

نقد تاریخی مقوله تجارت قوم عرب در کتاب صدر اسلام و زایش سرمایه‌داری

هدیه نقوی*

چکیده

کتاب صدر اسلام و زایش سرمایه‌داری به دلیل رویکرد تاریخی نویسنده در نسبت دادن خاستگاه سرمایه‌داری نه به غرب، بلکه به ساختارهای اقتصادی و تجاری جامعه عرب پیش و پس از اسلام، حائز اهمیت است. با این حال، داده‌های تاریخی، استدلال‌ها، مقدمات و نتایج ارائه‌شده در کتاب برای پشتیبانی از چنین فرضیه‌ای ناکافی و مبتنی بر ضعف دانش تاریخی نویسنده است. این مقاله با تمرکز بر مقوله تجارت، که از نظر نویسنده مهم‌ترین پیوند را با پیدایش سرمایه‌داری دارد، به نقد تحلیلی کتاب پرداخته و می‌کوشد میزان انطباق آن را با واقعیات تاریخی بررسی کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تحلیل نویسنده از پیوند میان تجارت عرب و زایش سرمایه‌داری، به دلیل بی‌توجهی به بافتار اجتماعی و فرهنگی جامعه عرب پیشاسلامی، سنت‌های اقتصادی و ارزش‌های اسلامی، و همچنین پیشینه تجارت جهانی در میان ملل دیگر همچون یونان و روم، از دقت و انسجام تاریخی کافی برخوردار نیست و به نتیجه‌گیری موفق نینجامیده است.

کلیدواژه‌ها: تجارت عرب، سرمایه‌داری، نقد تاریخی، اقتصاد اسلامی، صدر اسلام، نهادهای اقتصادی.

* دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران، h.taghavi@alzahra.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۳۰

۱. مقدمه

ورود به بحث اقتصاد، به‌ویژه مقوله‌ی تجارت در صدر اسلام، مستلزم شناخت دقیق ظرفیت‌ها و محدودیت‌های سه ناحیه‌ی اصلی جزیره‌العرب (شمال، جنوب و حجاز) در دوره‌ی پیش از اسلام، بررسی شرایط و بسترهای تاریخی جوامع اسلامی از جزیره‌العرب تا بغداد، واکاوی سنت‌های اقتصادی پیشااسلامی، تأمل در آموزه‌های دینی، شناخت قوانین و دستورالعمل‌های اقتصادی در دوره‌ی اسلامی، و همچنین درک نسبت اقتصاد با فرهنگ، سیاست و جامعه در منظومه‌ی فکری اسلام است.

علاوه بر این، بررسی نحوه‌ی تحقق عملی آموزه‌های اقتصادی در عصر نبوی، و نیز تحولات اقتصادی جامعه‌ی اسلامی پس از رحلت پیامبر(ص)، به‌ویژه تحت تأثیر جریان فتوحات، از جمله موضوعاتی است که در این زمینه باید مورد توجه قرار گیرد. پرداختن به چنین مباحثی، مستلزم نگاهی تاریخی و تحلیلی به روند تطور اقتصاد در جوامع اسلامی، از عصر نبوی تا دوره‌ی عباسی و حتی فراتر از آن است.

بر این اساس، برای فهم دقیق و علمی فرضیه‌ی ارتباط میان سرمایه‌داری و صدر اسلام، تسلط بر دو حوزه‌ی «اقتصاد» و «تاریخ اسلام» ضروری است، تا بتوان تحلیلی مبتنی بر واقعیت‌های تاریخی ارائه داد. در غیر این صورت، ممکن است نتیجه‌گیری‌ها بر پایه‌ی فرضیه‌ای ناصواب استوار شوند و به برداشت‌هایی نادرست و گمراه‌کننده بینجامند. چنین رویکردی، در نقد تاریخی کتاب حاضر و با تمرکز بر مقوله‌ی تجارت، محور بحث خواهد بود.

کتاب *تاریخ صدر اسلام و زایش سرمایه‌داری* نوشته‌ی بندیکت کهلر،^۱ پژوهشگر حوزه‌ی اقتصاد، تلاشی در جهت ارائه‌ی ریشه‌های تاریخی پیدایش سرمایه‌داری در صدر اسلام به شمار می‌آید. نویسنده در آن به موضوعاتی چون شکل‌گیری نهادهای اقتصادی در اسلام، اهتمام پیامبر اسلام(ص) در ترویج کارآفرینی، ابداع فنون تجاری و شیوه‌های مدیریتی پیامبر(ص) و خلفای مسلمان در عرصه‌ی اقتصاد، معرفی مراکز مهم تجاری مسلمانان از مکه تا بغداد، وجود پیمان‌ها و قراردادهای بازرگانی، و موقوفات توجه داشته و زوایای نوینی از مباحث اقتصادی صدر اسلام را برجسته کرده است. اما طرح ادعای «تجارت قوم عرب و نقش آن در زایش سرمایه‌داری در جامعه‌ی عرب صدر اسلام» خطایی فاحش به شمار می‌آید که ضرورت نقد تاریخی این اثر را برجسته می‌سازد.

فرضیه‌ی اصلی نویسنده، که تلاش دارد آن را با استناد گزینشی به برخی داده‌های تاریخی اثبات کند، بر این مبناست که شیوه‌ها، روش‌ها و الگوهای سرمایه‌داری در میان مسلمانان، زمینه‌ساز ورود ایشان به اروپا و جهان غرب شده است. این در حالی است که چنین ادعایی با روند واقعی و مستند تاریخی پیدایش سرمایه‌داری در غرب تطابق ندارد. از همین رو، نقد علمی این اثر، بی‌آنکه مبتنی بر پیش‌فرض‌های عقیدتی یا ایدئولوژیک باشد، ضرورتی انکارناپذیر دارد. در مقاله‌ی حاضر، بررسی پیشینه‌ی تاریخی مقوله‌ی تجارت در جزیره‌العرب و نقد ادعاهای نویسنده با استناد به داده‌های معتبر تاریخی، محور اصلی بحث قرار گرفته است.

در پیشینه‌پژوهی این موضوع، مهم‌ترین اثر، کتاب *اسلام و سرمایه‌داری* اثر ماکسیم رودنسون است که همچون کتاب مورد بحث، به بررسی رابطه‌ی اسلام و سرمایه‌داری پرداخته و با بهره‌گیری از مبانی مارکسیستی و شاخصه‌های علوم اجتماعی، به تحلیل این پیوند می‌پردازد (رودنسون، ۱۳۵۸: ۱۰۸-۱۵۸). مقاله‌ی «معرفی و نقد کتاب صدر/اسلام و زایش سرمایه‌داری» نیز از دیگر پژوهش‌های مرتبط با این بحث است که نویسنده در آن به‌صورت اجمالی به معرفی و نقد کلی کتاب پرداخته است (اصغری، ۱۴۰۲: ۱۷۳-۱۸۳).

مقاله‌ای با عنوان مشترک «اسلام و سرمایه‌داری» (حکیم‌پور، ۱۳۷۷: ۴۱۱-۴۱۵؛ حکیم‌پور، ۱۳۷۸: ۲-۳۲؛ بیانکی، ۱۳۸۸: ۴۱۱-۴۱۵)، مقاله‌ی «بررسی تطبیقی دیدگاه اسلام و نظام سرمایه‌داری در تصمیم‌های آمیخته بازاریابی» (صنوبر، متفکر آزاد، راضی، ۱۳۸۹: ۱۷۳-۲۰۷)، مقاله‌ی «نقد تحقیقات شرق‌شناسی و جامعه‌شناسی درباره رابطه اسلام و سرمایه‌داری» (توسلی، ۱۳۷۳: ۲-۲۴)، و همچنین مقاله‌ی «رژیم‌های اقتصادی و اسلام: اقتصاد سرمایه‌داری» (سعیدی، ۱۳۲۹: ۴-۱۱)، از جمله آثار پژوهشی مرتبط با این موضوع هستند که عمدتاً با رویکرد اقتصادی و دینی، به‌صورت کلی به این مسئله پرداخته‌اند.

در همین راستا، مجموعه‌ای از مصاحبه‌ها با استادان حوزه‌ی اقتصاد و مطالعات اسلامی، به‌همراه چند یادداشت تحلیلی، در مجله‌ی *باور* منتشر شده که در آن‌ها دیدگاه‌های بن‌دیکت کهلر درباره سرمایه‌داری نقد شده است (بهمن‌آبادی و دیگران، ۱۴۰۲: ۴)، اما نقد تاریخی که به ریشه‌شناسی رخدادهای اقتصادی و به خصوص نقش عرب در عرصه تجارت جهانی پرداخته باشد، کم‌رنگ است. همچنین یادداشت «نخستین جلوه‌های سرمایه‌داری در صدر اسلام» به قلم سردبیر مجله‌ی اینترنتی *بورژوا* در نقد کتاب کهلر منتشر شده است.

(ماشین چیان، ۱۴۰۴: ۸/۳-۱). این اثر نیز از مستندات تاریخی برای ادعاهای مطرح شده در نقد کتاب بهره نگرفته است. به همین سبب برخی ادعا ناقد خود نیز مورد نقد جدی است. با این‌که آثار یادشده به‌طور عمده در نقد دیدگاه‌های کهلر درباره سرمایه‌داری نوشته شده‌اند، اما به بنیان تاریخی مقوله‌ی تجارت، که یکی از مهم‌ترین ارکان فرضیه‌ی وی درباره‌ی پیدایش سرمایه‌داری در جامعه‌ی عرب صدر اسلام است، توجه چندانی نداشته‌اند. از این‌رو، مقاله‌ی حاضر ضمن ارج‌نهادن به پیشینه‌های مذکور، با رویکردی تاریخی و بر پایه‌ی روش تحلیل تاریخی، به بررسی و نقد مقوله‌ی تجارت در جامعه‌ی عرب پیش و پس از اسلام می‌پردازد؛ مقوله‌ای که به‌عنوان زیربنای نظریه‌ی کهلر درباره‌ی زایش سرمایه‌داری در میان مسلمانان مطرح شده است.

نقد در لغت به معنای تشخیص سره از ناسره و برگزیدن بهترین گزینه است (زوزنی، ۱۳۴۵: ۵). در نقد علمی، فرآیند ارزیابی و تحلیل انتقادی یک اثر مورد توجه قرار می‌گیرد و منتقد می‌کوشد کاستی‌ها، نارسایی‌ها و نقاط ضعف اثر را به شیوه‌ای منطقی و مستدل بیان کند (دهقانی، ۱۳۹۰: ۱۴۷). در این مقاله، مقصود از **نقد تاریخی**^۲، ارزیابی کاستی‌ها و نارسایی‌های تاریخی کتاب مورد نظر است؛ این ارزیابی بدون ارزش‌گذاری‌های ذهنی و صرفاً با اتکا به منابع معتبر تاریخی و بازنمایی واقعیات مربوط به مقوله‌ی تجارت در جامعه‌ی عرب پیش و پس از ظهور اسلام انجام می‌شود.

۲. تحلیل انتقادی نسبت‌سنجی تجارت جهانی قوم عرب و خاستگاه سرمایه‌داری

یکی از گزاره‌های محوری در کتاب «تاریخ صدر اسلام و زایش سرمایه‌داری» اثر بندیکت کهلر، نسبت دادن پیدایش سرمایه‌داری به نقش‌آفرینی قوم عرب در شکل‌گیری تجارت جهانی و تولید سرمایه است. وی در فصل اول کتاب با عنوان «ثروتمندترین مرد عربستان» (که منظورش پیامبر اسلام (ص) است)، مقدمه‌ای درباره پیشینه تجارت در میان اعراب آورده و می‌نویسد:

در کتاب مقدس مسیحیان آمده است که اعراب به تجارت کالاهای تجملی اشتغال داشتند. پلینی رومی درباره اعراب چنین می‌اندیشید که وقتی چنین ثروت عظیمی از هر دو امپراتوری اشکانی و روم به سرزمین آنها سرازیر می‌شد، آنان باید ثروتمندترین مردم جهان باشند (کهلر، ۱۴۰۲: ۴۵).

کهلر سپس ادعا می‌کند که با ظهور اسلام، این خصیصه اعراب به فراموشی سپرده شد و آنان بیشتر به عنوان مجاهدان میدان نبرد شناخته شدند تا تاجران بازار (کهلر، ۱۴۰۲: ۴۵). وی در ادامه با استناد به اشپرنگر، مستشرق آلمانی قرن نوزدهم، که «اعراب را مبدعان تجارت جهانی» دانسته، بر آن است که این دیدگاه ریشه‌های عمیق فرهنگ تجاری عرب را نشان می‌دهد (کهلر، ۱۴۰۲: ۴۵). اصغری در نقدی که به کتاب پیش رو داشته به این موضوع ورود پیدا کرده، اما نقد تاریخی مستدل و مستند انجام نداده است (اصغری، ۱۴۰۲: ۱۷۳-۱۸۳). در حالی این ادعا بایستی با مستندات تاریخی که میزان نقش عرب در تجارت جهانی قبل از اسلام را مشخص می‌کند، مورد بحث قرار گیرد. بدین روی، چنین ادعاهایی از جنبه تاریخی نیازمند تأمل و بازنگری است. بزرگ‌نمایی نقش قوم عرب در تجارت جهانی، بدون توجه کافی به زمینه‌های جغرافیایی، تاریخی و زیست‌محیطی جزیره العرب، و نیز در غفلت از روندهای کلان اقتصادی تمدن‌هایی چون ایران، روم و هند، گویای خلأهای معرفتی جدی در تحلیل نویسنده است. کوشش کهلر برای پیوند دادن تجارت قریش با خاستگاه سرمایه‌داری، از ضعف در درک تحولات ساختاری تجارت جهانی و نادیده گرفتن ریشه‌های واقعی شکل‌گیری سرمایه‌داری در اروپا، حکایت دارد؛ مسئله‌ای که ضرورت نقد تاریخی این اثر را بیش از پیش آشکار می‌سازد.

بر خلاف ادعای نویسنده، شواهد تاریخی حاکی از آن است که ارتباط بازرگانی میان سرزمین‌های عربی و امپراتوری‌های بزرگ روم و ایران عمدتاً از طریق دولت‌شهرهای شمال جزیره العرب همچون نبطیان، پالمیرا، تدمر، و در دوره‌های بعدی، غسانیان و حیره برقرار می‌شد. این دولت‌ها، به دلیل قرار گرفتن در مسیر کاروان‌های شرق به غرب، نقش واسطه‌ای در تجارت بین‌المللی ایفا می‌کردند و موقعیت ژئوپلیتیک آنان، در پیوند با وابستگی‌های سیاسی‌شان به دو قدرت ایران و روم، عاملی تعیین‌کننده در رونق یا رکود اقتصادی‌شان بود.

در مقابل، منطقه حجاز و به‌ویژه مکه - که خاستگاه ظهور اسلام محسوب می‌شود - در آن زمان فاقد زیرساخت‌های لازم برای ایفای نقشی مؤثر در تجارت جهانی بود. در دوره اشکانی، قریش هنوز در نواحی اطراف مکه پراکنده بودند و استقرار اجتماعی-تجاری پایداری در این منطقه شکل نگرفته بود. بر اساس روایت مقدسی، اگر دوران حیات قصی بن کلاب را با دوره پادشاهی بهرام پنجم ساسانی (قرن پنجم میلادی) مقارن بدانیم (مقدسی، بی تا: ۱۶۵/۳)، در آن زمان هنوز شکل‌گیری مناسبات تجارت فرامرزی در حجاز

تحقق نیافته بود. تنها پس از اقدامات هاشم بن عبدمناف در انعقاد پیمان‌های تجاری با قبایل و حکومت‌های همسایه، بود که مکه تا حدودی از انزوا و بن‌بست اقتصادی خارج شد و به عنوان یکی از کانون‌های بازرگانی مطرح گردید.

از این‌رو، نادیده گرفتن نقش واسطه‌ای دولت‌های شمال جزیره العرب و تعمیم وضعیت اقتصادی خاص آن مناطق به سراسر شبه جزیره، از جمله حجاز، تحلیلی غیرواقع‌بینانه و فاقد پشتوانه تاریخی است. هرگونه استنتاج درباره پیوند قوم عرب با تجارت جهانی و زایش سرمایه‌داری نیازمند بررسی دقیق‌تر، تفکیک دوره‌های تاریخی، و پرهیز از تعمیم‌های ناروا است.

ادعای ابداع تجارت جهانی توسط قوم عرب، علاوه بر اغراق، ناشی از ضعف اطلاعات تاریخی نویسنده درباره ریشه‌های پیدایش تجارت جهانی در میان جوامع و ملل غیرعرب است. پس از شکل‌گیری اجتماعات انسانی در کنار رودخانه‌ها و ظهور تمدن‌ها، نیاز انسان به تأمین کالا و عرضه مازاد تولید، بسیار پیش از حضور عرب‌ها در عرصه تجارت — به ویژه عرب‌های منطقه حجاز — موجب شکل‌گیری مراودات تجاری در سطح جهانی شده بود. عرب‌ها مدت‌ها بعد به عنوان واسطه، یکی از حلقه‌های زنجیره تجارت جهانی شدند. برخی از پیشینه‌های تجارت جهانی پیش از ظهور عرب‌ها عبارت‌اند از:

تجارت تمدن‌های میان‌رودان با ملل همجوار: اسناد و مدارک مکشوفه در منطقه میان‌رودان نه تنها نشان‌دهنده وجود تجارت بین‌المللی در این منطقه است، بلکه قوانین و مقررات پیشرفته‌ای در حوزه تجارت مانند حسابداری، حمل‌ونقل، امانت‌داری و جلوگیری از خیانت، صدور بارنامه و امضای اسناد در حضور شاهدان را آشکار می‌سازد که موجب نظم در روابط تجاری می‌شد (شی‌یرا، ۱۳۷۵: ۹۵-۹۹). مهارت‌هایی که عرب‌ها فاقد آن بودند و حتی در دوره اسلامی پس از فتوحات نیز از دهقانان ایرانی برای مدیریت این امور بهره می‌جستند (گردیزی، ۱۳۶۳: ۲۳۰).

تجارت سند و هند با غرب از طریق مسیرهای دریایی و زمینی، پیش از ظهور قوم عرب به شکل گسترده‌ای انجام می‌شد. این مسیرها از کرانه شمالی خلیج فارس عبور می‌کردند و یکی از شاخه‌های آن به سمت خلیج عدن، یمن و سپس دریای سرخ امتداد می‌یافت که عرب‌های جنوبی در این مسیر نقش واسطه‌ای ایفا می‌کردند (مجیدزاده، ۱۳۹۲: ۱۵۱-۱۵۴؛ اسکالونه، ۱۳۹۴: ۶۲). سفرهای تابستانی و زمستانی هاشم نیز در امتداد همین

نقد تاریخی مقوله تجارت قوم عرب در کتاب صدر اسلام و ... (هدیه تقوی) ۱۳

حلقه ارتباط تجاری از منطقه حجاز به یمن و شام صورت می گرفت (بلاذری، ۱۴۱۷: ۱/۵۹).

نقش تحول آفرین فنیقی ها در تجارت جهانی پیش از عرب قابل چشم پوشی نیست. فنیقی ها از نخستین مردمان متمدنی بودند که تجارت دریایی را در مدیترانه تا شبه جزیره ایبری راه اندازی کردند. آن ها در سواحل شمال آفریقا باراندازهای تجاری داشتند و از طریق همین تجارت موفق شدند خط الفبای ابداعی خود را به مناطق دیگر نیز انتقال دهند (کردعلی، ۱۴۰۳: ۱/۵۴).

ایرانیان نیز از دیگر ملل صاحب تمدن بودند که پیش از عرب، به واسطه قدرت سیاسی و تسلط بر شاهراه های اقتصادی، نقش مؤثری در تجارت جهانی ایفا می کردند. ایران به دلیل قرار گرفتن بر دو مسیر مهم تجاری شرق و غرب، یعنی جاده ابریشم و جاده ادویه، به یکی از حلقه های کلیدی تجارت جهانی تبدیل شده بود (دیاکونوف، ۱۳۵۳: ۲۹۲؛ پیکولوسکایا، ۱۳۸۷: ۳۵۵).

دلیل محکم دیگری که فرضیه ابداع تجارت جهانی توسط عرب را تضعیف می کند، ناتوانی ایشان در حوزه دریانوردی است. بخش قابل توجهی از تجارت جهانی از مسیرهای دریایی صورت می گرفت که عرب های ساکن حجاز و جلگه سوریه در آن مهارت نداشتند. آن ها بعدها، به ویژه پس از فتوحات اسلامی، با به کارگیری کارکنانی از ایران، مناطق جنوبی جزیره العرب و کرانه های خلیج فارس، در عرصه تجارت دریایی فعال شدند (قره چانلو، ۱۳۸۷: ۱۰۳-۱/۱۰۴).^۳

در دوره اموی، طولانی ترین مسیر تجارت دریایی که عرب ها همراه با ایرانیان طی کردند، از خلیج فارس به بندر کانتون در چین بود. در این دوره، چینی ها شناخت چندانی نسبت به قوم عرب نداشتند؛ به طوری که کشتی ای که در سال ۱۰۹ق/۷۲۷م به چین برای تهیه اجناس ابریشمی فرستاده شد، با نام ایرانی «پوسه» شناخته می شد. ناآگاهی چینی ها نسبت به عرب ها سبب شد که در سال ۱۴۱ق/۷۵۸م، آنان را به عنوان مردمانی بیگانه و با عنوان «تاشیه» یاد کنند (قره چانلو، ۱۳۸۷: ۱۰۳-۱/۱۰۴). این شواهد گویای ارتباط مستقیم تجاری قوم عرب با چین در قرن دوم هجری و پس از فتح بخش های مهمی از سرزمین های شرقی توسط مسلمانان است.

با تأسیس شهر بغداد، بنادر تجاری مانند سیراف رونق یافتند و عرب ها بخشی از فنون دریانوردی را از ایرانیان آموختند (ابن فقیه، ۱۴۱۶: ۶۷؛ طبری، ۱۳۸۷: ۹/۵۸۵؛ ابن خلدون،

۱۴۰۸: ۱/۳۱۳). آن‌ها در قرن سوم هجری بادهای موسمی و بادهای بسامان را شناختند و در فن دریانوردی به کار گرفتند (قره‌چانلو، ۱۳۸۷: ۱/۱۰۴).

بنابراین، رویکرد نویسنده درباره دریانوردی عرب و تجارت دریایی آن‌ها بیشتر به دوره عباسیان مربوط است. در نقدهای پیشین این کتاب نیز به این نکته اشاره شده است، اما نقدکننده به ریشه‌یابی پیشینه تاریخی تجارت و بررسی دقیق رد این ادعا ورود پیدا نکرده است (اصغری، ۱۴۰۲: ۱۸۰-۱۸۳).

۳. برجسته کردن فعالیت تجاری و محاسبه‌گری پیامبر(ص)

نویسنده در موارد متعددی به دانش، تجربه، مهارت و اشتغال پیامبر(ص) به تجارت و همچنین محاسبه‌گری او در مواجهه با سران قریش به‌ویژه ابوسفیان اشاره کرده است. ماشین چیان، مترجم کتاب، در این خصوص معتقد است:

مدعای کُهلر این نیست که اسلام خاستگاه سرمایه‌داری امروز ما است؛ به این معنا که الزاماً بتوان ریشه‌ی آن سرمایه‌داری را که در اروپا جوانه زد، زنجیره‌وار تا ظهور اسلام پی گرفت. این مدعای سنگینی است و کُهلر آماده نیست از آن دفاع کند. در عوض، مدعای او این است که در صدر اسلام می‌توان برای اولین بار در تاریخ جلوه‌ی سرمایه‌داری را مشاهده کرد، و پیامبر اسلام شایسته‌ی این است که به عنوان نخستین اقتصاددان بازاری شناخته شود (ماشین چیان، ۱۴۰۴: ۱).

اما همین ادعا ناقد نیز به لحاظ تاریخی جای نقد جدی دارد.

در این زمینه، لازم است به چند نکته مهم توجه شود. اگرچه پیامبر(ص) در محیط جغرافیایی مکه و با توجه به الزامات زیست‌محیطی آنجا، از جمله تجارت، آشنایی داشت، اما بر اساس گزارش‌های تاریخی، بیشتر از دو یا سه سفر تجاری انجام نداده بود. صحت برخی از این سفرها، به‌ویژه سفر تجاری در دوران نوجوانی همراه عمویش ابوطالب که منجر به ملاقات با راهب مسیحی بحیرا شد، محل شک و تردید است. در محتوای این گزارش، بیش از آنکه موضوع تجارت برجسته باشد، پیشگویی راهب مسیحی درباره نبوت پیامبر(ص) و تهدید یهودیان به چشم می‌خورد (ابن هشام، بی‌تا: ۱۸۰-۱/۱۸۱). به نظر می‌رسد این روایت از رقابت‌های مذهبی میان مسیحیان و یهودیان برای کسب فضیلت ناشی شده باشد.

از سوی دیگر، بر اساس همین گزارش‌ها، پیامبر(ص) در زمان این سفر حدود ده تا دوازده سال داشته است. بعید به نظر می‌رسد که با وجود علاقه و محبت ابوطالب به پیامبر(ص)، او را در چنین سفر پرخطر و برنامه‌ریزی شده‌ای همراه برده باشد (زرگری‌نژاد، ۱۳۷۸: ۱۸۷). ورود برنامه‌ریزی شده یهودیان و مسیحیان به عرصه ضبط و ثبت سیره پیامبر (ولوی، ۱۳۸۱: ۲۱۳) فرصتی را برای آنان فراهم کرد تا با داستان‌پردازی‌هایی در خصوص پیامبر، به فضیلت‌سازی و برجسته کردن نقش ویژه خود در زندگی پیامبر(ص) پیش از بعثت بپردازند؛ دوره‌ای که به دلیل کم‌توجهی عرب‌ها نسبت به آن، آسیب‌پذیرتر بوده است. به این ترتیب، در روایت سفر تجاری نوجوانی پیامبر(ص)، می‌توان چالش و رقابت میان یهودیان و مسیحیان را مشاهده کرد. در این داستان، راهب مسیحی بحیرا، ابوطالب را نسبت به خطرات احتمالی یهودیان برای پیامبر آگاه می‌سازد و نقش مهمی در حفظ جان پیامبر ایفا می‌کند.

دومین سفر تجاری پیامبر(ص) به سفارش خدیجه بود که در مورد صحت و موفقیت آن اتفاق نظر وجود دارد، اما در این سفر نیز بیش از آنکه بحث تجارت پیامبر(ص) برجسته باشد، ویژگی‌های شخصیتی محمد(ص) و خدیجه که به ازدواج آنان انجامید، مورد تأکید قرار گرفته است (طبری، ۱۳۸۷: ۲۸۰/۲-۲۸۲). پس از ازدواج پیامبر(ص) با خدیجه نیز اخبار قابل اتکایی مبنی بر اشتغال پیامبر(ص) به تجارت به عنوان شغل اصلی مطرح نشده است. این در حالی است که کتاب به‌گونه‌ای درباره دانش، مهارت و سی سال تجربه پیامبر(ص) در عرصه تجارت و همچنین تدوین مجموعه‌ای از قوانین اقتصادی سخن گفته است (کهلر، ۱۴۰۲: ۶۶-۶۷، ۸۵-۸۷) که انکار پیامبر(ص) سی سال به حرفه و شغل تجارت و بازرگانی اشتغال داشته است. نکته‌ای که منتقدان قبلی کتاب ضمن تایید دیدگاه کهلر اذعان داشته‌اند که چنین تجربه‌ای به عنوان زمینه‌ای برای تأسیس نخستین اجتماع اسلامی یعنی امت، مورد استفاده قرار گرفته است (ماشین‌چیان، ۱۴۰۴: ۲).

ماشین‌چیان در این خصوص اذعان کرده است:

محمد یک بازرگان و کارآفرین موفق بود؛ او فردی بود تربیت‌شده در دل سنت‌ها و آداب و رسوم یک فرهنگ تجاری که طی قرن‌ها در جامعه‌ی حجاز آن روزگار تکامل یافته بود. وی از تجربیات تجاری‌اش در رهنمودهایش برای برپایی نخستین اجتماع اسلامی؛ یعنی «امت» ساکن در مدینه، سود برد و به تفصیل قواعدی را وضع کرد ناظر بر چگونگی برپا کردن بازارگاه‌ها، تجارت و رقابت (ماشین‌چیان، ۱۴۰۲: ۳).

چنین دیدگاهی که بحث امت و تشکیل نخستین اجتماع مسلمانان را به موضوع اقتصادی پیوند دهد، جای نقد دارد. درست است بخشی از راهکارهای پیامبر(ص) برای فائق آمدن بر مشکلات اولیه مسلمان مهاجر، مسئله اقتصادی است، اما تشکیل امت بیش از آنکه دغدغه اقتصادی باشد، تشکیل هسته اولیه متحد از ساکنان مدینه به سبب اشتراک سرزمین محل سکونت برای اهداف سیاسی و نظامی بوده است.

با این حال، این برداشت با میزان اشتغال پیامبر(ص) به تجارت و محتوای آموزه‌های اقتصادی پس از بعثت نیز چندان همخوانی ندارد؛ زیرا بخش مهمی از آموزه‌های اقتصادی بیش از آنکه محصول تجربه تجاری پیامبر(ص) باشد، برگرفته از دستورالعمل‌های دینی و منشاء قرآنی بود. بخشی از این آموزه‌ها نیز نتیجه هوشمندی و شناخت پیامبر(ص) از جامعه عرب بود که منجر به تدابیر و اقدامات اقتصادی از جمله تشکیل بازار شد، که نویسنده نیز به آن پرداخته است.

در موردی دیگر ماشین‌چیان محمد(ص) را نخستین مصلح اقتصادی و اجتماعی دانسته، و بر بر رویکرد سازماندهی اجتماعی او با بهره‌گیری از انگیزه‌های اقتصادی برای ارتقاء سطح رفاه و تولید ثروت تاکید کرده است؛ رویکردی که به نظر او پیش از اسلام در جامعه عرب غایب بود (ماشین‌چیان، ۱۴۰۴: ۱). واقعیت تاریخی جامعه عرب در عصر نبوی نشان می‌دهد که پیامبر(ص) برای رفع مشکلات اقتصادی و افزایش تولید ثروت با اتکاء به نیروهای مسلمان تلاش کرد، اما مسائل متعددی همچون هزینه‌های نظامی، مشکلات معیشتی و کمبود سرمایه از موانع جدی تحقق این هدف شدند.

یکی دیگر از موارد قابل تأمل در کتاب، اغراق نویسنده درباره ثروت خدیجه است. نویسنده در بخشی با عنوان «ازدواج با خدیجه بنت خویلد» در همان سطور آغازین می‌نویسد: «محمد(ص) بیست‌وپنج ساله بود که ابوطالب، قیم وی، او را که داوطلب سرمایه‌گذاری سودآور بود، به سرمایه‌داری جسور (خدیجه بنت خویلد) معرفی کرد» (کهلر، ۱۴۰۲: ۸۸).

کهلر هرچند در ابتدا با استناد به نقل‌قول‌هایی از طبری و ابن سعد، در مورد میزان ثروت خدیجه ابراز تردید می‌کند و احتمال اغراق‌آمیز بودن آن را مطرح می‌سازد، اما در ادامه به‌صراحت اذعان می‌دارد: «همسر محمد(ص) وارث ثروتی کلان بود. محمد(ص) به‌محض آنکه با خدیجه ازدواج کرد، به منابع مالی دسترسی پیدا کرد تا تجارتش را گسترش دهد... موقعیت مالی محمد(ص) پس از ازدواج با خدیجه دگرگون شد» (کهلر، ۱۴۰۲: ۸۹-۹۰).

این ادعا از سوی برخی منتقدان اثر نیز تأیید شده است. ماشین چیان، مترجم کتاب، در یادداشتی که در نقد اثر نگاشته، تصریح می‌کند که محمد(ص) توانست نظر سرمایه‌گذارانی از مکه را جلب کند. خدیجه زنی مستقل بود که سرمایه‌اش را در اختیار محمد(ص) قرار داد و همین همکاری زمینه‌ساز ازدواج آنان شد (ماشین چیان، ۱۴۰۴: ۳).

چنین تحلیل‌هایی درباره ثروت خدیجه و اهتمام پیامبر(ص) به سرمایه‌گذاری و سرمایه‌اندوزی پس از ازدواج با او، در راستای هدف نویسنده برای ایجاد نوعی پیوند میان اسلام و سرمایه‌داری، و نسبت دادن گرایش‌های اقتصادی به شخص رسول اکرم(ص) قابل ارزیابی است.

اما اگر میزان ثروت خدیجه را در دوره تحریم اقتصادی بنی‌هاشم در شعب ابی‌طالب - که سه سال به طول انجامید - مبنا قرار دهیم، واقعیت تصویر متفاوتی به دست می‌دهد. اگر گفته‌ی نویسنده مبنی بر اینکه جمعیت مکه در آن زمان حدود ۱۵ هزار نفر بوده، پذیرفته شود و این تعداد به نسبت ۱۵ خاندان اصلی ساکن در مکه تقسیم گردد،^۴ جمعیت بنی‌هاشم در زمان تحریم باید حدود ۱۰۰۰ تا ۱۵۰۰ نفر بوده باشد. هرچند همه افراد این خاندان به شعب نرفتند، اما اگر همین جمعیت را مد نظر قرار دهیم، مشخص می‌شود که ثروت خدیجه - با وجود مدیریت دقیق پیامبر(ص) برای تأمین مایحتاج ساکنان شعب - تنها توانست سه سال دوام بیاورد و در سال پایانی، در آستانه نابودی کامل قرار گرفتند (ابن هشام، بی‌تا: ۳۵۳/۱؛ ابن سعد، ۱۴۱۰: ۱۶۴/۱).

بی‌توجهی به این‌گونه جزئیات و عدم صحت‌سنجی دقیق گزارش‌های تاریخی، موجب فاصله گرفتن تحلیل‌ها از واقعیت‌های تاریخی می‌شود.

استدلال دیگری که نویسنده برای اثبات اشتغال پیامبر(ص) به تجارت مطرح می‌کند، استناد به آیات قرآن است. وی در چندین مورد، با استنباط ناصحیح از محتوای قرآن، تلاش کرده‌است تا برداشتی همسو با مفروضات خود ارائه دهد. از جمله، راه رفتن پیامبر(ص) در بازار را که در آیات قرآنی ذکر شده، به‌عنوان نشانه‌ای از اشتغال آن حضرت به حرفه تجارت تفسیر کرده‌است (کهلر، ۱۴۰۲: ۸۷). این در حالی است که متن آیه نه تنها دلالتی بر فعالیت اقتصادی پیامبر(ص) در بازار ندارد، بلکه به‌طور طعنه‌آمیز، بازتاب‌دهنده سخنان مشرکان در نقد و انکار رسالت پیامبر(ص) است.

وَقَالُوا مَالِ هَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ لَوْلَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا (فرقان ۷)

در این آیه، باید به پیوند معنایی دو عبارت «يَأْكُلُ الطَّعَامَ» (غذا می‌خورد) و «يَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ» (در بازار راه می‌رود) که با واو عطف به یکدیگر متصل شده‌اند، توجه نمود. فحوای آیه بیشتر بر تهیه مایحتاج روزمره از بازار دلالت دارد، نه بر انجام معاملات اقتصادی یا اشتغال به حرفه‌ی تجارت. در برخی از تفاسیر نیز تصریح شده است که ورود پیامبر(ص) به بازار برای تأمین نیازهای زندگی بوده‌است، نه برای فعالیت‌های تجاری (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۴/۷؛ طوسی، بی‌تا: ۴۷۳/۷). افزون بر این، لحن آیه جنبه‌ای سرزنش‌آمیز دارد و به طعنه‌های مشرکان درباره جنبه‌های بشری پیامبر(ص) اشاره می‌کند؛ از جمله اینکه او غذا می‌خورد و در بازار راه می‌رود. این ادعا، پیش‌تر نیز از سوی منکران درباره پیامبران پیشین مطرح شده بود و قرآن به آن اشاره کرده است.

وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ وَكَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا (فرقان ۲۰)

کلمه «الْمُرْسَلِينَ» در این آیه به صورت جمع به پیامبران پیشین اشاره دارد؛ پیامبرانی که همانند پیامبر اکرم(ص) هدف طعنه و انکار مشرکان قرار گرفته بودند. عبارت «لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ» (غذا می‌خورند و در بازارها راه می‌روند)، همچون آیه پیشین درباره پیامبر اسلام، ناظر به ویژگی‌های انسانی و جنبه‌های طبیعی زندگی پیامبران است که همانند سایر انسان‌ها می‌زیستند. بنابراین، اگر استنباط نویسنده از راه رفتن پیامبر(ص) در بازار به معنای اشتغال ایشان به تجارت باشد، به موجب این آیه باید پیامبران پیشین از جمله حضرت موسی(ع) و حضرت عیسی(ع) را نیز تاجر دانست؛ ادعایی که با واقعیت‌های تاریخی سازگار نیست و فاقد پشتوانه مستند است.

نویسنده بحث مفصلی درباره نوع رابطه پیامبر(ص) و ابوسفیان با تأکید بر انگیزه‌های اقتصادی مطرح کرده که در موارد متعددی با ایرادات جدی تاریخی مواجه است. در تحلیل‌های ارائه‌شده، تصویری از پیامبر(ص) ترسیم شده که در مواجهه با ابوسفیان، تاجر حرفه‌ای مکه — که فردی سودمحور و محاسبه‌گر بود — خود نیز برخوردار از مهارت‌هایی همچون یک تاجر زبردست معرفی شده است. این در حالی است که هدف اصلی پیامبر(ص)، نه پیگیری منافع اقتصادی، بلکه انجام رسالت الهی و هدایت مردم بود.

نویسنده پیشنهاد ابوسفیان برای اعطای ثروت کلان به پیامبر(ص) در ازای دست برداشتن از دعوت به اسلام را نشانه‌ای از مهارت و شهرت تجاری او دانسته است (کهلر، ۱۴۰۲: ۹۲). این در حالی است که بر اساس منابع تاریخی معتبر، چنین پیشنهادی نه از

سوی ابوسفیان، بلکه توسط عتبه بن ربیعہ — پدر هند همسر ابوسفیان — و پس از ناکامی مذاکره با ابوطالب ارائه شد. در این گفت‌وگو، افزون بر پیشنهاد ثروت، پیشنهادهایی چون واگذاری سیادت، رهبری قریش، برتری نسبی و حتی دعوت از بهترین طبیبان در صورت ابتلای پیامبر(ص) به بیماری مطرح گردید (ابن هشام، بی تا: ۲۵۷/۱-۲۶۶).

این پیشنهادها بیش از آنکه دلالت بر مهارت یا عدم مهارت پیامبر(ص) در تجارت داشته باشند، منعکس کننده فضای فکری، نگرش طبقاتی و انگیزه‌های اقتصادی-سیاسی اشراف مکه است. آنان گفتمان توحیدی را تهدیدی برای منافع اقتصادی و جایگاه اجتماعی خود می‌دیدند و در نتیجه، تلاش کردند با پیشنهاد امتیازهای فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، پیامبر(ص) را از ادامه دعوت خود بازدارند.

نویسنده در بخشی دیگر از اثر خود، به تحسین ابوسفیان از ثروت پیامبر(ص) پس از تصرف غنایم نقره‌ای کاروان تجاری قریش اشاره می‌کند و می‌نویسد: ابوسفیان با مشاهده آن همه غنیمت، محمد(ص) را ثروتمندترین مرد قریش خواند و پیامبر(ص) نیز از این تمجید خشنود شد (کهلر، ۱۴۰۲: ۱۱۰). این روایت نه تنها فاقد پشتوانه معتبر تاریخی است، بلکه با شواهد منابع اولیه در تعارض قرار دارد.

واقعیت آن است که غنایم مورد اشاره در جریان سریه «قَرَدَه» به فرماندهی زید بن حارثه در سال سوم هجرت، از کاروان تجاری قریش به دست آمد؛ کاروانی که به رهبری صفوان بن امیه و ابوسفیان سازماندهی شده بود (طبری، ۱۳۸۷: ۴۹۲/۲-۴۹۳). در چنین شرایطی، چگونه می‌توان پذیرفت که ابوسفیان، خود به عنوان یکی از سران این کاروان و از دشمنان سرسخت پیامبر(ص) در آن دوران، پیامبر را ملاقات کرده، از او تمجید کرده و واکنشی مثبت از سوی پیامبر دریافت کرده باشد؟ این در حالی است که در همان زمان، تنش و خصومت آشکاری میان ابوسفیان و پیامبر(ص) وجود داشت و هیچ منبع معتبری دیدار یا گفت‌وگوی میان آن دو را در این مقطع تاریخی گزارش نکرده است.

تنها موردی که منابع تاریخی از سخنانی به ظاهر تحسین‌آمیز از سوی ابوسفیان درباره پیامبر(ص) یاد می‌کنند، به گفت‌وگوی او با عباس بن عبدالمطلب در جریان فتح مکه مربوط می‌شود. در آنجا، ابوسفیان پس از مشاهده شکوه سپاه اسلام، قدرت پیامبر(ص) را به پادشاهی تشبیه می‌کند و آن را نوعی سلطه غیرقابل انکار می‌داند (واقعی، ۱۴۰۹: ۸۱۶/۲). اما حتی در این مورد نیز لحن او آمیخته با تحیر و نگرانی است، نه تحسین و تمجید از ثروت یا مهارت تجاری پیامبر(ص). از این رو، روایت ارائه‌شده توسط نویسنده نه

تنها فاقد اعتبار است، بلکه تلاشی نادرست برای نسبت‌دادن انگیزه‌ها و معیارهای تجاری به پیامبر(ص) در بستری کاملاً سیاسی و نظامی تلقی می‌شود. برخی از ناقدان قبلی نیز بی توجه به زمینه‌های تاریخی موضوع، در صدد توجیه دیدگاههای کهلر برآمده‌اند:

باستان‌شناسان قدمت حفر معدن طلا را در عربستان به عصر سلیمان نسبت داده‌اند و در کتاب حزقیال نبی، اشاراتی هست به تجاری از عربستان، که طلا و ادویه صادر می‌کرده‌اند. اگر به اندازه‌ی کاروان‌ها در دروان پیامبر اسلام توجه کنیم، که گاه تا دوهزار و پانصد شتر هم برشمرده شده‌اند، در می‌یابیم که حجم تجارت در دروان او می‌بایست چشم‌گیر بوده باشد (ماشین چیان، ۱۴۰۲: ۳).

چنین برداشتی از وضعیت تجارت در عرب قبل از اسلام، نشانگر شناخت ناکافی نسبت به مناطق مختلف جزیره‌العرب است. این نکته باید در نظر گرفت که قدمت تجارت در مناطق جنوبی (یمن) با منطقه حجاز محل ظهور پیامبر(ص) متفاوت است و نمی‌توان وجود تجارت در دوران باستان در یمن را به کل جزیره‌العرب و به خصوص حجاز تعمیم داد.

برداشت‌های اقتصادی و مالی از اقدامات پیامبر(ص) در جریان صلح حدیبیه، از دیگر موارد قابل تأمل در این اثر است. نویسنده از یک‌سو، با استناد به محاسبات اقتصادی، موافقت پیامبر(ص) با صلح حدیبیه را ناشی از آینده‌نگری اقتصادی ایشان دانسته و مدعی شده که پیامبر(ص) با یک‌سال صبر، در پی کسب غنائم از مکیان بوده است. از سوی دیگر، این صلح را نوعی معامله میان پیامبر(ص) و ابوسفیان قلمداد کرده است (کهلر، ۱۴۰۲: ۱۰۵).

این در حالی است که واقعیات تاریخی نشان می‌دهد صلح حدیبیه در سال ششم هجرت و به دنبال تصمیم مسلمانان برای انجام عمره صورت گرفت (واقلدی، ۱۴۰۹: ۵۷۲/۲). از طرفی، فتح مکه که حدود دو سال بعد از این واقعه روی داد، با اعلام عفو عمومی از سوی پیامبر(ص) همراه بود و هیچ‌گونه غنیمتی از اهالی مکه دریافت نشد. بنابراین، ادعای نویسنده مبنی بر صبر یک‌ساله پیامبر(ص) برای دستیابی به غنائم، با واقعیت‌های تاریخی ناسازگار و فاقد پشتوانه مستند است.

نویسنده در بخشی از اثر خود، به نوعی «معامله» میان ابوسفیان و پیامبر(ص) اشاره کرده و چنین وانمود کرده است که ابوسفیان با اعطای امتیازاتی در زمینه انجام فرائض دینی،

موفق شد مدل کسب و کار مکه را حفظ کند؛ امری که به زعم وی، مورد نظر پیامبر (ص) نیز بود و ایشان با انعقاد پیمان حدیبیه به آن دست یافت (کهلر، ۱۴۰۲: ۱۰۵).

این در حالی است که صلح حدیبیه نه حاصل معامله‌ای میان ابوسفیان و پیامبر (ص)، بلکه یک تصمیم سیاسی راهبردی در مقطعی حساس از تاریخ اسلام بود که در راستای اهداف رسالت پیامبر (ص) اتخاذ شد. افزون بر این، در مذاکرات و انعقاد این پیمان، تنها ابوسفیان دخیل نبود، بلکه سایر اشراف و بزرگان قریش نیز نقش محوری داشتند. مهم‌تر آنکه در مفاد صلح‌نامه، هیچ اشاره‌ای به حفظ ساختار اقتصادی مکه در ازای اجازه انجام مناسک دینی به مسلمانان دیده نمی‌شود (ابن هشام، ۲: ۳۱۷؛ یعقوبی، ۲: ۵۴).

به نظر می‌رسد ترکیب عدم آشنایی دقیق نویسنده با تاریخ اسلام از یک‌سو، و غلبه رویکرد اقتصادی وی در تحلیل رخدادهای تاریخی از سوی دیگر، منجر به چنین استنباط‌های نادرست و تأویل‌های نامستند شده است.

موضوع دیگری که نویسنده به آن پرداخته، تقلیل یک واقعه سیاسی-نظامی، سریه‌های پیامبر (ص) پیش از جنگ بدر به امری اقتصادی و انگیزه‌های قبیله‌ای است. وی هدف از این عملیات‌ها را انتقام‌جویی پیامبر (ص) از قریش به دلیل تحریم اقتصادی بنی‌هاشم در مکه و برهم زدن کسب و کار و غارت اموال کاروان‌های تجاری آنان دانسته است (کهلر، ۱۴۰۲: ۹۹-۱۰۰).

این پیش‌فرض‌ها و غلبه رویکرد اقتصادی نویسنده در تحلیل تدابیر و اقدامات پیامبر (ص)، به همراه کم‌اطلاعی وی از زمینه سیاسی و اجتماعی جامعه عرب در عصر نبوی و نیز عدم توجه کافی به شرایط دشوار مسلمانان در ماه‌ها و سال‌های نخست هجرت به مدینه و تعمق در منابع تاریخی معتبر، باعث شده است که مولف اهداف استراتژیک پیامبر (ص) از تحرکات نظامی پیش از جنگ بدر را به درستی درک نکرده و آن‌ها را صرفاً معطوف به نتایج اقتصادی قلمداد کند.

آنچه مسلم است، اغلب تحرکات نظامی پیش از جنگ بدر در شرایطی رخ داد که مسلمانان در وضعیت متزلزل و بی‌ثباتی به سر می‌بردند. حضور افراد و حتی گروه‌های مخالف، به‌ویژه مهاجران در مدینه، احتمال تهدید و ایجاد مخاطره از سوی قریش علیه مسلمانان را افزایش می‌داد. این امر پیامبر (ص) را به انجام اقدامات بازدارنده واداشت.

برخلاف تصور نویسنده، در هیچ‌یک از عملیات‌های ایذایی پیش از بدر، باوجود دسترسی مسلمانان به کاروان‌های تجاری، غارتی صورت نگرفت (واقعی، ۱۴۰۹: ۱۰/۱-).

۱۲). تنها در عملیاتی به فرماندهی عبدالله بن جحش، پس از ایجاد درگیری، غنایمی به دست آمد که با مخالفت پیامبر(ص) مواجه شد و تا زمان جنگ بدر تقسیم نشد (واقعی، ۱۴۰۹: ۱۳/۱).

زمان و نوع عملیات، محتوای دستورات پیامبر(ص) به فرماندهان، شیوه برخورد مسلمانان با کاروان‌ها و نتایج آن‌ها، همه مؤید اهداف راهبردی پیامبر(ص) در جهت تقویت روحیه و خودباوری مسلمانان، هشدار به قریش برای جلوگیری از هرگونه اقدام علیه مسلمانان در مدینه، نشان دادن توانمندی مسلمانان در ناامن‌سازی مسیرهای بازرگانی، و فراهم کردن فرصت برای دستیابی به شرایط ثبات در مدینه است.^۵

تقلیل دادن چنین اهداف راهبردی به غارتگری برای تأمین معیشت، انتقام‌جویی یا کینه‌توزی، با دوراندیشی، چشم‌انداز بلندمدت و اهداف استراتژیک پیامبر(ص) همخوانی ندارد.

مشوق‌های مالی پیامبر(ص) برای جذب داوطلبان جنگ و فراهم آمدن انبوهی از داوطلبان با انگیزه‌های اقتصادی زیر پرچم پیامبر(ص)، از دیگر ادعاهای کهلر است (کهلر، ۱۴۰۲: ۱۰۰). وی در تیتري با عنوان «حمله‌ها و فدی‌ها» به سربیه‌های پیش از بدر که آن‌ها را «شیخون زدن به کاروان‌های تجاری» نامیده، پرداخته و به اهمیت نیاز مالی پیامبر(ص) برای جنگ توجه کرده است. او می‌گوید: «او برای جذب داوطلبان مشوق‌های مالی فراهم کرد. مشوق‌ها اثر مطلوبی داشت چنان‌که انبوهی از داوطلبان زیر پرچم وی آمدند» (کهلر، ۱۴۰۲: ۹۹-۱۰۰).

اما آنچه مسلم است، در جریان جنگ‌ها و تحرکات نظامی مسلمانان در عصر نبوی، انگیزه‌های دینی و معنوی برای مشارکت در جنگ، بر انگیزه‌های اقتصادی برتری داشت. شواهد و قرائن معتبر تاریخی، مانند سبقت گرفتن مجاهدان از یکدیگر برای حضور در جنگ (واقعی، ۱۴۰۹: ۲۰/۱؛ ابن سعد، ۱۴۱۰: ۳۶۷/۳)، خاک‌پاشیدن زنان بر سر فراریان از جنگ (ابن هشام، بی‌تا: ۳۸۰/۲؛ واقعی، ۱۴۰۹: ۷۶۵/۲)، و مشارکت فعال نوجوانان و زنان علی‌رغم نداشتن وظیفه و تکلیف دینی (واقعی، ۱۴۰۹: ۲۱/۱؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲: ۱۲۲۱/۳)، همه گویای ارزشمندی مفاهیمی همچون شهادت، رضایت خداوند و رسیدن به بهشت است.

هرچند ممکن است برخی افراد با انگیزه اقتصادی و کسب غنائم در جنگ مشارکت کرده باشند (واقدی، ۱۴۰۹: ۹۷/۱)، اما این امر نافی بالا بودن انگیزه‌های معنوی و فضای ارزشی موجود در مدینه در سال‌های نخست هجری نیست.

باید اذعان کرد افزایش تعداد مجاهدان برخلاف تصور نویسنده، ناشی از مشوق‌های مالی نبود، بلکه گسترش اسلام در مناطق مختلف جزیره العرب و ورود گروه‌های نومسلمان باعث افزایش تعداد آنان شد؛ زیرا جهاد در راه خدا تکلیفی دینی و بر هر مسلمان توانمند واجب بود.

دلیل دیگری که ادعای نویسنده را با اشکال مواجه می‌کند، شیوه تقسیم غنائم توسط پیامبر(ص) بود. برخلاف دوره قبل از اسلام که غنائم صرفاً میان مجاهدان تقسیم می‌شد، در موارد متعدد حتی با اجازه مجاهدان حاضر در میدان نبرد، بخشی از غنائم میان اقشار آسیب‌پذیر نیز تقسیم می‌گردید (بلاذری، ۱۹۸۸: ۲۷). این امر، نگاه یک‌سویه و مادی‌گرایانه نسبت به تحولات عصر نبوی را زیر سؤال می‌برد.

این روند در مباحث مربوط به جنگ‌های پیامبر(ص) ادامه یافت، ولی مولف تصرف دارایی‌های دشمنان و حتی چانه‌زنی پیامبر(ص) برای گرفتن فدیة بیشتر در ازای آزادی اسیران را به منظور افزایش عملیات جنگی تفسیر کرده است (کهلر، ۱۴۰۲: ۱۰۲).^۶ چنین تحلیلی بیشتر با دیدگاه‌های جنگ‌طلبانه برخی مستشرقان درباره فعالیت‌های سیاسی-نظامی پیامبر(ص) همسوست که بر ذهنیت مولف نیز تأثیر گذاشته است.

۴. برجسته کردن فعالیت تجاری خلفای مسلمان

تحلیل‌ها و استنباط‌های ناقص و تا حدودی نادرست از فعالیت‌های تجاری خلفای مسلمان، بخش دیگری از اشکالات موجود در این کتاب به شمار می‌رود. نویسنده از خلفای سه‌گانه (ابوبکر، عمر و عثمان) با عنوان «تاجران حرفه‌ای و باسابقه» یاد کرده که پس از گسترش جامعه کوچک اسلامی به امپراتوری‌ای وسیع، به انعقاد قراردادهای تجاری بین‌المللی پرداختند (کهلر، ۱۴۰۲: ۴۷). این ادعا با اشکالات جدی تاریخی مواجه است. در دوره خلافت ابوبکر، عمر و حتی تا حدودی عثمان، فضای سیاسی جامعه بیشتر درگیر تحرکات نظامی و فتوحات سرزمینی بود و فرصت چندانی برای سامان‌دهی قراردادهای تجاری در سطح بین‌المللی فراهم نشد. چنین تحولی عمدتاً پس از تثبیت قدرت مسلمانان بر

سرزمین‌های مفتوحه، شکل‌گیری تعامل با ملل مختلف، تسلط بر شاهراه‌های تجاری دریایی و زمینی و... در دوره امویان و به‌ویژه عباسیان رخ داد.

با انتقال مرکز خلافت به بغداد و تبدیل این شهر به چهارراه ارتباطی شرق و غرب، و نیز به واسطه سیاست‌های تساهل‌آمیز خلفای عباسی، به‌ویژه هارون و مأمون، زمینه‌ی شکل‌گیری شبکه‌ای گسترده از مراودات اقتصادی با جهان آن روز فراهم شد؛ تا آن‌جا که در این عصر، مسلمانان نبض تجارت جهانی را در اختیار گرفتند (ابن فقیه، ۱۴۱۶: ۲۷۸-۲۷۹؛ مقدسی، ۱۴۱۱: ۱۲۰/۱-۱۲۱). در واقع، بیشتر تحلیل‌های نویسنده درباره سرمایه‌افزایی مسلمانان از طریق تجارت، به‌درستی با دوره عباسیان هم‌خوانی دارد، نه با خلافت اولیه. این اشتباه در تحلیل، ناشی از فقدان دقت در تمایزگذاری میان شرایط، ظرفیت‌ها و محدودیت‌های اقتصادی دوره‌های گوناگون اسلامی است؛ لغزشی که در ارزیابی فعالیت‌های اقتصادی خلفای نخستین نیز تکرار شده است.

کهلر در بخشی از کتاب خود به تمهیدات اقتصادی خلیفه دوم در زمینه ترویج زراعت و واگذاری زمین اشاره می‌کند و می‌نویسد: «به هر کس که حاضر بود روی زمین‌های کشت‌نشده کار کند، زمین اعطا می‌شد و این امر اصلاحیه‌ای بود بر ممنوعیت محمد(ص) مبنی بر اینکه مسلمانان حق تملک زمین را ندارند» (کهلر، ۱۴۰۲: ۱۵۷). این برداشت، با سیاست‌ها و راهبردهای اقتصادی پیامبر اسلام(ص) و حتی با دیدگاه خلیفه دوم در تعارض است. بنا بر منابع اولیه، اعطای زمین‌های بایر به مسلمانانی که آن‌ها را آباد می‌کردند، یکی از سیاست‌های تشویقی پیامبر(ص) برای ایجاد اشتغال و توسعه اقتصادی در جامعه نوپای اسلامی بود. افزون بر این، پیامبر(ص) برخی از زمین‌های زراعی سرزمین‌های مفتوحه را به‌صورت اقطاع به مسلمانان، به‌ویژه مهاجران، واگذار می‌کرد.^۷

در مقابل، در سیاست‌های اقتصادی خلیفه دوم، تمایلی به واگذاری زمین‌های زراعی به مسلمانان، به‌ویژه مجاهدان، دیده نمی‌شود. او بر این باور بود که تملک زمین ممکن است مسلمانان را از جهاد در راه خدا بازدارد. از این‌رو، برخی منابع تاریخی، واگذاری رسمی زمین‌های کشاورزی به مسلمانان را به دوره خلافت عثمان نسبت داده‌اند.^۸

نویسنده در ادامه‌ی بحث از تدابیر و اقدامات خلیفه دوم در حوزه تجارت، تأسیس شهر بصره را به‌منظور ایجاد دروازه‌ای تجاری میان مسلمانان و آسیا معرفی کرده است. این در حالی است که شهر بصره در سال هفده هجری، در اوج فتوحات مسلمانان در ایران و به دستور عمر، با هدف اسکان نظامیان و ایجاد پایگاه فرماندهی برای فتوحات در مناطق

نقد تاریخی مقوله تجارت قوم عرب در کتاب صدر اسلام و ... (هدیه تقوی) ۲۵

مرکزی و شرقی ایران ساخته شد (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۲۱۴/۳؛ بلاذری، ۱۹۸۸: ۳۳۷؛ طبری، ۱۳۸۷: ۵۹۰/۳-۵۹۳).

در آن زمان، هنوز بخش‌های مهمی از سرزمین ایران فتح نشده بود و مسلمانان نیز شناخت کافی از دیگر مناطق آسیا، مانند سند، ماوراءالنهر (که در دوره امویان فتح شد)، چین و ... نداشتند. بنابراین، ادعای ساخت شهری برای ارتباط تجاری با آسیا در چنین شرایطی، از منظر تاریخی ناموجه و نادرست به نظر می‌رسد.

شهر بصره بعدها، در دوره اموی و به‌ویژه عباسی، کارکردی تجاری پیدا کرد و از طریق اتصال به خلیج فارس، به یکی از مراکز مهم باراندازی و مبادلات تجاری تبدیل شد. چنین ناآگاهی تاریخی، باعث شده است که نویسندگان، نقش خلیفه دوم در توسعه تجارت را بیش از حد برجسته جلوه دهد. البته برخی از ناقدان نیز اذعان دارند که پيشرفت اقتصادی در دوره سی ساله خلفای راشدین را در مقابل دوره اموی و عباسی کم رونق‌تر دانسته است (اصغری، ۱۴۰۲: ۱۷۸).

در بخشی از کتاب، کهلر به اعزام هیأتی تجاری از سوی عمر به آسیا، از طریق دریا، در سال ۶۳۷ میلادی اشاره شده است (کهلر، ۱۴۰۲: ۲۷۱-۲۷۲). این ادعا نه تنها در منابع معتبر و دسته اول تاریخی نیامده، بلکه با ویژگی‌های شخصیتی خلیفه دوم — که حتی در جریان فتوحات با عبور مسلمانان از دریا مخالف بود — نیز همخوانی ندارد. همانطور که ناقد قبلی این کتاب نیز به این موضوع اشاره کرده که نویسنده بیشتر از منابع دست دوم ترجمه شده به انگلیسی و فرانسوی استفاده کرده است. به همین سبب، استنادات تاریخی محل مناقشه است (اصغری، ۱۴۰۲: ۱۸۰). این موضوع با استناد به منابع تاریخی نشان می‌دهد، توانایی فنی و دریانوردی مسلمانان در آن دوره، به اندازه‌ای نبود که چنین سفرهایی را به انجام رسانند؛ چراکه مسلمانان بعدها، مهارت‌های دریایی را از ایرانیان و ساکنان حاشیه خلیج فارس آموختند.

به نظر می‌رسد بخشی از این تحلیل‌های نادرست، ناشی از استناد به منابع پژوهشی غیرمستقیم و ثانویه، و نه منابع اصلی اسلامی است؛ چنان‌که نویسنده در جای دیگری، با استناد به منبعی انگلیسی، مدعی شده است که خلیفه سوم، عثمان، سفیری به دربار چین — احتمالاً با هدف مراودات تجاری — فرستاده است. حال آن‌که چنین خبری در منابع اولیه اسلامی یافت نمی‌شود.

از دیگر نکات مورد توجه کتاب، بحث درباره سیاست پولی و ضرب سکه در دوره عبدالملک بن مروان است. نویسنده به‌درستی بر اهمیت این اقدام در تثبیت اقتصاد و گسترش تجارت جهان اسلام تأکید کرده، اما در تحلیل پیشینه تاریخی این موضوع دچار خطای فاحش شده است. وی در ضمن مقایسه‌ای میان ایران و روم شرقی، مدعی است که ضرب دینار طلا پیش از اسلام صرفاً در انحصار بیزانسی‌ها بود و «پارسیان حتی در زمان جنگ نیز هرگز جرأت شکستن این انحصار را نداشتند» (کهلر، ۱۴۰۲: ۱۸۵-۱۸۶). او این ادعا را با نقل‌قولی از پروکوپیوس، مورخ بیزانسی، تقویت کرده و نتیجه گرفته که این انحصار، نشانه بی‌رقیب بودن امپراتوری روم شرقی بوده است.

این ادعا از چند جهت مخدوش است. نخست، برخلاف نظر نویسنده، سکه‌های طلا (دینار) در ایران پیش از اسلام نیز وجود داشته و مدارک باستان‌شناختی سکه‌های طلا از دوره ساسانی — به‌ویژه در دوره خسرو دوم — این موضوع را تأیید می‌کنند. اگرچه ضرب سکه نقره (درهم) در میان ساسانیان شایع‌تر بوده، اما ضرب سکه طلا نیز به دلایل خاص (تشریفاتی، سیاسی یا تجاری) صورت می‌گرفته است. دوم، دینارهای ساسانی تا پیش از اصلاحات پولی امویان، به‌ویژه در بازارهای عربی رواج داشته و نخستین دینارهای اسلامی نیز از نظر شکل، خط و نقوش، از سکه‌های ساسانی الگوبرداری شده‌اند (دینوری، ۱۳۶۸: ۳۱۶).^۹ نویسنده با نادیده گرفتن داده‌های دقیق تاریخی و با استناد گزینشی به منابع خاصی مانند پروکوپیوس، تلاش دارد بی‌رقیب بودن امپراتوری روم شرقی را نشان دهد.

بحث بانکداری در میان مسلمانان، از دیگر موضوعاتی است که نویسنده آن را یکی از نوآوری‌های سرنوشت‌ساز اقتصادی مسلمانان در بغداد دانسته است. هرچند دیدگاه او درباره سیاست خلفای عباسی در به‌کارگیری ایرانیان، یهودیان و مسیحیان در عالی‌ترین مناصب اداره امور مالی با واقعیات تاریخی هم‌خوانی دارد (کهلر، ۱۴۰۲: ۱۹۶)، اما باید توجه داشت که پیدایش طبقه جهّبدان یا صرّافان که زمینه‌ساز شکل‌گیری نظام بانکداری در بغداد شد، ریشه در دیوان جهّبد ایرانی دارد.^{۱۰} این دیوان، به‌ویژه در دوره عباسیان و در پی حضور گسترده ایرانیان در ساختار وزارت و دیوان‌سالاری خلافت، به همراه سایر عناصر نظام اقتصادی و اداری ایران به دستگاه خلافت منتقل شد و در ایجاد نهادهای مالی نوین، از جمله بانکداری، نقش مهمی ایفا کرد.

۵. تحلیل انتقادی پیشینه تجارت و ادعای انتقال شیوه سرمایه‌داری مسلمانان به غرب

با آنکه محور اصلی بحث کتاب بر تجارت مسلمانان و زایش سرمایه‌داری استوار است، اما در لابه‌لای مباحث، به پیشینه تجارت در غرب و ناآشنایی اروپاییان با کسب سود و سرمایه از راه تجارت نیز اشاره شده و ادعا می‌شود که زمان بسیاری سپری شد تا آنان دریافتند که تجارت می‌تواند منبع ثروت باشد (کهلر، ۱۴۰۲: ۵۲). این برداشت، تلویحاً بر تأثیر آشنایی اروپاییان با سودآوری تجارت و ثروت‌اندوزی از طریق مسلمانان دلالت دارد. با این حال، چنین دیدگاهی نه با سابقه تاریخی تجارت در میان یونانیان و رومیان — به عنوان پایه‌گذاران تمدن غرب — هم‌خوانی دارد و نه با گفته‌های پیشین نویسنده درباره بازارهای کارتاژ به روایت هرودوت سازگار است.

مؤلف به صراحت به وجود بازار در میان یونانیان، چگونگی تفکیک و نظارت بر قیمت‌ها، و تعیین وظایف برای بازاریان توسط افلاطون و ارسطو اشاره کرده است (کهلر، ۱۴۰۲: ۲۵۷). همچنین، به وسوسه همسایگان عرب — یعنی ایران و روم — برای در اختیار گرفتن مسیرهای تجاری از طریق جزیره‌العرب، حمله دریایی روم علیه اعراب برای تسلط بر راه‌های تجاری و بی‌نتیجه ماندن آن، و تلاش این دو امپراتوری برای جلوگیری از دور زدن تجارت توسط اعراب و کاهش قیمت ابریشم پرداخته است (کهلر، ۱۴۰۲: ۷۱). این‌گونه فعالیت‌ها که با پیشینه تجارت در غرب پیوند دارد، نه تنها از آگاهی اروپاییان نسبت به سود حاصل از تجارت حکایت دارد، بلکه نشان‌دهنده درک آنان از اهمیت تسلط بر شاهراه‌های تجاری و ضرورت فعالیت بازرگانی مستقیم و بدون واسطه نیز هست؛ چراکه چنین تلاش‌های پرمخاطره‌ای از سوی رومیان بدون شناخت آن‌ها از سودآوری تجارت و تأمین کالاهای مورد نیاز با هزینه کمتر، قابل تصور نبود. چنان‌که رومیان پیش از ورود مسلمانان، در بنادر مهم جنوب اروپا، شبه‌جزیره ایبری و شمال آفریقا در عرصه تجارت فعال بودند.

نویسنده نیز به صورت ضمنی به این نکته اذعان دارد و از فعالیت اروپاییان در بندر اسکندریه یاد کرده، اما مدعی است که از آن دوران متن اقتصادی برجسته‌ای به جای نمانده است (کهلر، ۱۴۰۲: ۵۵-۵۴). با این استدلال، باید پرسید که ایشان بر اساس کدام منبع معتبر پیشااسلامی، به صراحت از ابداع تجارت جهانی توسط قوم عرب و سرمایه‌اندوزی آنان سخن گفته است؟ چراکه هیچ متن متقنی درباره تجارت عرب پیش از اسلام، به‌ویژه در

منطقه حجاز — خاستگاه اسلام — از آن دوران باقی نمانده و گزارش‌های موجود، مربوط به منابعی است که چند قرن بعد در دوره اسلامی نگاشته شده‌اند. از این‌رو، به نظر می‌رسد پیش‌فرض‌های ذهنی نویسنده، در تحلیل او از ریشه‌های تجارت و پیدایش سرمایه‌داری در اسلام مؤثر بوده‌اند.

از سوی دیگر، رویکرد تاریخی نویسنده به این موضوع، بیشتر با وضعیت اقتصادی اروپا در قرون وسطی هم‌خوانی دارد؛ دورانی که به‌سبب گسترش فئودالیسم و وابستگی شدید به زمین، تجارت دچار افول شد. در همین زمان، مسلمانان با تسلط بر شاهراه‌های اصلی تجاری، نبض اقتصاد جهانی را در دست گرفته بودند.

بخشی از کتاب به تأثیرگذاری و انتقال تجربه‌های تجاری و اقتصادی مسلمانان به و نیز اختصاص یافته است. این گزاره، مهم‌ترین استدلال کتاب برای اثبات مفروضات نویسنده است؛ زیرا بر اساس آن، مسلمانان و نه اروپایی‌ها مبدع سرمایه‌داری بوده‌اند. نویسنده ناوگان‌های تجاری جمهوری‌های ایتالیا را که دارای ساختار شرکتی بودند و برای اروپای آن زمان نوآوری محسوب می‌شد، به ساختار کاروان‌های تجاری مکه تشبیه کرده و ریشه سرمایه‌داری را پیش از ونیزی‌ها در ساختار تجاری حاکم بر مکه عنوان کرده است (کهلر، ۱۴۰۲: ۲۹۱). چنین قیاسی ناشی از ناآگاهی نویسنده نسبت به بافت اجتماعی، جغرافیای طبیعی و وضعیت اقتصادی مکه پیش از اسلام است.

ساختار اجتماعی مکه، قبیله‌ای و خاندانی بود. تعداد خاندان‌های ساکن در آستانه ظهور اسلام حدود ۱۵ خاندان بود که به شیوه‌ای سستی اداره می‌شدند و مهم‌ترین مشکل آنان تأمین معیشت بود؛ زیرا جغرافیای خشک، کمبود آب و نبود زمین مناسب، امکان فعالیت کشاورزی را از آنان سلب می‌کرد. از این‌رو، تجارت به‌منظور تأمین نیازها به‌عنوان محور اقتصاد مطرح شد. بنابراین، اساس اقتصاد تجاری مکه اقتصادی تأمینی بود، نه اقتصاد سرمایه‌داری که نویسنده بر آن تأکید دارد.

هر چند پس از خروج مکه از بن‌بست اقتصادی و آغاز تجارت برون‌مرزی، عده‌ای از اشراف به ثروت‌اندوزی پرداختند، اما آنان نیز در چارچوب‌های سستی عمل می‌کردند. در این شیوه، افرادی که سرمایه و توان تجارت داشتند، همراه کاروان‌های تجاری مکه — که اغلب توسط امویان و به‌ویژه ابوسفیان رهبری می‌شد — مستقیماً به بازرگانی می‌پرداختند و کسانی که سرمایه اندک داشتند، سرمایه خود را به افراد مورد اعتماد می‌سپردند تا شاید از این طریق سودی کسب کنند (واقعی، ۱۴۰۹: ۲۷/۱).

تجّار نیز نمی‌توانستند اعتماد مردم را نقض کنند؛ زیرا حیثیت و شرافت قبیله‌ای آن‌ها لکه‌دار می‌شد و این نه تنها برای تاجر، بلکه برای کل قبیله پیامدهای منفی داشت. در ساختار اجتماعی مکه، هویت افراد به قبیله گره خورده بود و هرگونه عمل مطابق یا مخالف سنت‌های قبیله‌ای، تأثیر مثبت یا منفی بر اعتبار قبیله در جامعه داشت. بنابراین، واگذاری سرمایه به تجّار براساس تقسیم سود و زیان صورت می‌گرفت و نهاد یا شرکّی برای انجام امور تجاری وجود نداشت.

تجارت در ساختاری شرکّی با واقعیات و بافت اجتماعی مکه همخوانی ندارد. خطر ریسک، تقسیم سود و زیان، و بازار بیمه که اساس ساختار سرمایه‌داری مبتنی بر نهادهاست — همان‌طور که نویسنده نیز تصدیق کرده — توسط تجار ونیزی و ایتالیایی شکل گرفت (کهلر، ۱۴۰۲: ۲۹۲-۲۹۳) و نمی‌توان آن را با شیوه تجارت سنتی مبتنی بر نظام قبیله‌ای مکه پیش از اسلام تطبیق داد.

اگر نهادهایی چون وقف، وجوهات دینی و مالیات که در دوره اسلامی پدید آمدند مبنای باشند، باید اهداف تأسیس این نهادها و ابعاد دینی آنها مدنظر قرار گیرد؛^{۱۱} زیرا چنین نهادهایی صرفاً با اهداف اقتصادی ایجاد نشدند، بلکه هدف اصلی آن‌ها بعد معنوی و حمایت از اقشار آسیب‌پذیر جامعه بود. این با نهادهای اقتصادی و نیز که ساختاری شرکّی داشتند و اولویت اهداف سودآوری در آن‌ها برجسته بود، همسویی ندارد.

نمونه بارز این تفاوت، مشارکت ونیزی‌ها در جنگ‌های صلیبی به‌عنوان معامله اقتصادی بود؛ زیرا شرط حضور آنان در جنگ، به دست گرفتن امور اقتصادی شهرهای فتح‌شده بود (کهلر، ۱۴۰۲: ۲۹۷-۲۹۸). این رفتارها زمینه‌ساز شکل‌گیری سرمایه‌داری با هدف کسب سود شد.

بدیهی است که در نتیجه مراودات مسلمانان با غرب، به‌ویژه در دوره عباسیان که شاهراه‌های اصلی تجارت در دست مسلمانان بود، دانش و تجربه اقتصادی مسلمانان نیز به غرب منتقل شده است. اما تغییرات و تحولاتی که اروپاییان در این دانش‌ها ایجاد کردند و آن را به سمت سرمایه‌داری (به معنای کسب سود به هر طریق ممکن) و حتی نظام سرمایه‌داری سوق دادند، چندان مورد توجه قرار نگرفته است.

تحلیل این موضوعات باید با در نظر گرفتن ویژگی‌های فکری، فرهنگی و اجتماعی جوامع اسلامی انجام شود. چنین امری نیازمند اشراف کامل و دقت نظر محقق و شناخت

دقیق او از شرایط زمانی، مکانی و ویژگی‌های جوامع اسلامی است که در متن کتاب چندان مشهود نیست و باعث ارائه تحلیل‌هایی گاه ناصواب و ناقص از موضوع شده است.

۶. نتیجه‌گیری

بحث تجارت و ارتباط آن با زایش سرمایه‌داری، از مباحث مهم و اساسی کتاب «صدر اسلام و زایش سرمایه‌داری» است. نویسنده از همان ابتدای کتاب، مباحث را به گونه‌ای مطرح کرده که ریشه‌های تجارت جهانی با اهداف سودآوری و ثروت‌اندوزی را به جامعه عرب قبل و بعد از اسلام پیوند می‌دهد. برای این منظور، گزاره‌هایی چون «ابداع تجارت جهانی توسط اعراب»، «ساختار شرکتی تجارت در مکه»، «فعالیت‌های تجاری پیامبر(ص) و تجربه او در تأسیس نهادهایی چون بازار»، «انعقاد پیمان‌های تجاری در عرصه بین‌المللی توسط خلفای اولیه، به‌ویژه عمر» مطرح شده است.

در اغلب این گزاره‌ها، نویسنده توجه چندانی به بافتار اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و به‌خصوص جغرافیای طبیعی و شرایط اقلیمی جامعه عرب قبل و بعد از اسلام که تأثیر مستقیمی بر نوع فعالیت‌های اقتصادی آنان داشته است، نداشته است. به همین سبب، هم دقت و تیزبینی او در استخراج داده‌ها از منابع معتبر پایین است و هم داده‌ها را همسو با مفروضات ذهنی خود تحلیل کرده و در مواردی به مصادره به مطلوب دست زده است.

چنین وضعی در اغراق‌گویی کتاب درباره تجارت جهانی اعراب و ثروت‌اندوزی آنان، میزان فعالیت تجاری پیامبر(ص)، تحلیل اغلب داده‌های تاریخی با انگیزه‌های اقتصادی و بی‌توجهی به ابعاد دیگر آن‌ها که در متن مقاله نیز به آن‌ها پرداخته شد، به‌وضوح نمایان است.

موضوع دیگر اینکه کهلر بدون نقد ایده‌هایی که بخش مهمی از آن‌ها توسط متفکران غربی مطرح شده و ریشه‌های سرمایه‌داری را در غرب دانسته‌اند، تلاش کرده این موضوع را به اسلام و عرب نسبت دهد؛ در حالی که لازم بود وی ضمن نقد آن دیدگاه‌ها، ایده متفاوت خود را ارائه می‌کرد.

نویسنده دو مسئله مهم را در بحث تجارت در جامعه عرب قبل و بعد از اسلام نادیده گرفته است:

اول: اهمیت اقتصاد تأمینی در منطقه حجاز و به ویژه مکه شرایط لازم را برای تأمین معیشت ساکنان از مسیرهای دیگر فراهم نکرد. مشکلات عدیده تأمین غذا برای ساکنان مکه به اندازه‌ای بود که برخی افراد درب خانه‌های خود را به روی خود می‌بستند و از شدت گرسنگی جان می‌دادند. به خاطر همین شرایط نامطلوب غذایی در مکه، هاشم بن عبد مناف سنت اطعام فقرا را ابداع کرد و با بستن پیمان‌های تجاری تلاش نمود مکه را از بن‌بست اقتصادی برای تأمین معیشت ساکنان نجات دهد. از این رو، اقتصاد تجاری مکه بیش از آنکه مبتنی بر سرمایه‌داری باشد، اقتصادی تأمینی بود. البته بعدها برخی از اشراف و توانگران نیز به ثروت‌اندوزی روی آوردند که این امر منافاتی با اقتصاد تأمینی مکه ندارد.

دوم: ناآگاهی نویسنده نسبت به تغییرات و دگرگونی‌های فکری و معنوی در حجاز و به خصوص مکه و مدینه پس از ظهور اسلام است. در دوره اسلامی، بنا بر گفتمان توحیدی و افزایش انگیزه‌های دینی و معنوی، تصمیمات اقتصادی نیز همسو و مبتنی بر آموزه‌های دینی اتخاذ می‌شد. تشکیل نهادهایی چون وقف، دریافت وجوهات دینی، تشویق به کسب و کار و تأمین معیشت — که هم‌ردیف جهاد در راه خدا دانسته شد — ارزش‌گذاری بر فعالیت اقتصادی با رعایت اصول دینی (جلوگیری از احتکار، ثروت‌اندوزی و رباخواری). همه ابتدا با انگیزه‌های دینی، حفظ عزت نفس مسلمانان، جلوگیری از وابستگی آنان به غیرمسلمانان صورت گرفت — هرچند ممکن است بعدها و به خصوص پس از عصر نبوی از قاعده اولیه خارج شده باشد — به همین سبب، مطابق آموزه‌های دینی، حتی کسب سود از تجارت نیز باید در حد و حدود تعیین شده دستورالعمل‌های دینی انجام می‌شد. هر تاجری نمی‌توانست به هر اندازه و با هر شیوه‌ای که خود می‌خواست، سود به دست آورد. رعایت این موازین برای تاجر مسلمان بسیار حیاتی بود، در حالی که در نظام سرمایه‌داری کسب سود در اولویت قرار دارد و قیودات دینی و اخلاقی معمولاً مد نظر نیست.

بنابراین، مباحث کتاب که ارتباط زایش سرمایه‌داری را با تاریخ صدر اسلام برقرار می‌کند، عمدتاً معلول مجموعه تحلیل‌ها و استنباطات ناقص از جامعه عرب قبل از اسلام، زندگانی پیامبر(ص) قبل از بعثت، ضعف دانش تاریخی نسبت به وضعیت جامعه عرب و ریشه‌های تاریخی تجارت جهانی در میان ملل متمدن غیرعرب، اغراق در میزان ثروت‌های شخصی افراد به ویژه پیامبر(ص) و حضرت خدیجه، پراکنده‌گویی و به هم چسباندن برخی وقایع از دوره‌های زمانی مختلف بدون تحلیل منطقی درباره نوع ارتباط و نسبت آنها با هم

است. از این رو ساختار کتاب از نظر بافت پیوسته و منسجم با رعایت زمان‌بندی تاریخی ضعیف است و در بعد محتوایی نیز بخش مهمی از استنباطات و تحلیل‌ها بر مبنای تصورات ذهنی نویسنده برای اثبات فرضیه زایش سرمایه‌داری در تاریخ صدر اسلام صورت گرفته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای کسب اطلاعات بیشتر در مورد کهلر به صفحه آخر کتاب تاریخ صدر اسلام و زایش سرمایه‌داری رجوع کنید.
۲. برای اطلاعات بیشتر در مورد چستی نقد تاریخی رجوع شود به: رضا دهقانی (۱۳۹۰)، چستی نقد تاریخی، مجله پژوهش، سال سوم، شماره اول، ص ۱۴۵-۱۷۴.
۳. ناآشنایی اعراب نسبت به مهارت‌ها و فنون دریانوردی باعث شد که عمر، خلیفه دوم، اجازه فتح سرزمین‌ها از طریق دریا را به مسلمانان ندهد (طبری، ۱۳۸۷: ۲۶۲/۴).
۴. در منابع، قریش به دو دسته تقسیم شده‌اند: قریش بطائح و قریش ظواهر. قریش بطائح شامل ۱۵ خاندان بودند که عبارت‌اند از: بنی‌هاشم بن مناف، بنی‌المطلب بن مناف، بنی‌حارث بن عبدالمطلب، بنی‌امیه بن شمس، بنی‌نوفل بن عبد مناف، بنی‌حارث بن فهر، بنی‌اسد بن عبدالمطلب، بنی‌زهره بن کلاب، بنی‌تیم بن مره، بنی‌مخزوم، بنی‌یقطه، بنی‌عدی، بنی‌سهم و بنی‌جمح که در مکه استقرار داشتند. قریش ظواهر نیز در اطراف مکه سکونت داشتند (زبیری، نسب قریش، ص ۴۵۱؛ مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۲، ص ۲۶۹-۲۷۰).
۵. برای اطلاعات بیشتر در این زمینه ر.ک: مهدیه پاکروان، پنهان در تاریخ، انتشارات پناه، ۱۳۹۸، صص ۳۸-۷۷.
۶. هر چند دریافت فدیه برای آزادی اسیران ریشه در سنت عربی داشت (ابن قتیبہ دینوری، ۱۴۱۵: ۶۰۶؛ بلاذری، ۱۴۱۷: ۱۶۰/۱۳)، اما پیامبر(ص) شیوه‌های مختلفی برای آزادی اسراء به کار برد. اسیرانی که از تمکن مالی برخوردار بودند، در ازای فدیه مشخص آزاد شدند، اما برخی دیگر از اسیران که توان مالی نداشتند، بدون دریافت فدیه مشروط به خیانت نکردن به مسلمانان آزاد می‌شدند. برخی هم در ازای آموزش خواندن و نوشتن به مسلمانان آزاد شدند (ابن هشام، بی‌تا: ۶۵۹/۱-۶۶۰؛ واقدی، ۱۴۰۹: ۵۵۸-۵۵۹/۲؛ طبری، ۱۳۸۷: ۱۴۱/۳).
۷. پیامبر(ص) به عمار یاسر و علی(ع) زمین‌هایی شامل: فقیران، بئر قیس و الشجره به صورت اقطاع داد. ناحیه جرف را به ابوبکر و اگذار گردید و زمین‌هایی از بنی‌نضیر را به عبدالرحمن بن عوف، و ابودجانه داد. به زبیر بن عوام نیز نخلستانی که جز اموال بنی‌نضیر بود، داد و منطقه عقیق را نیز به

نقد تاریخی مقوله تجارت قوم عرب در کتاب صدر اسلام و ... (هدیه تقوی) ۳۳

عمر واگذار گردید. همچنین گفته شده بخشی از ناحیه فرع به بلال واگذار گردید (بلاذری، فتوح البلدان، ۲۰-۳۰؛ ابن سعد، ۱۴۰۹: ۳/ ۷۶-۷۷؛

۸. برخی منابع زمین های متعلق به خسروان، مرزبانان و امرای ایرانی که متعلق به بیت المال بودند، را جز اقطاع دانسته که در زمان عثمان به مسلمانان واگذار شد (قدامه بن جعفر، ۱۹۸۱: ۲۸۱؛ قمی، حسن ابن محمد، ج ۱، ص ۱۷۳، تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی قمی، به کوشش جلال الدین طهرانی، تهران، ۱۳۱۳ش. ماوردی، علی، ج ۱، ص ۱۹۶، الاحکام السلطانیة، به کوشش محمد فهمی سرجانی، قاهره، ۱۳۹۳ق/۱۹۷۳م.

۹. برای اطلاعات بیشتر در خصوص دینار به عنوان واحد پول ایران و سیر تحول آن به کتاب منصوره وثیق (۱۳۸۷)، دنانیر: سیر دینار در تاریخ پولی ایران، انتشارات ستوده رجوع شود.

۱۰. رجوع شود به نگار ذیلابی، دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۱، ۱۳۸۶، مدخل جهبذ.

۱۱. مباحث کتاب در فصل های ۲۰ تا ۲۳ ناظر بر موضوع انتقال نهادهای اقتصادی اسلام به اروپا و به نتیجه رساندن فرضیه نویسنده مبنی بر انتقال سرمایه داری از سرزمین های اسلامی به اروپا است (کهلر، ۱۴۰۲: ۲۷۱-۳۱۳).

کتابنامه

- ابن جعفر، قدامه (۱۹۸۱)، الخراج و صناعة الکتابه، بغداد، دار الرشید للنشر.
- ابن خلدون (۱۴۰۸)، مقدمه ابن خلدون، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۸.
- ابن سعد (۱۴۱۰)، الطبقات الکبری، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ابن عبدالبر (۱۴۱۲)، الاستیعاب فی معرفه الاصحاب، بیروت، دارالجیل.
- ابن فقیه (۱۴۱۶)، احمد بن محمد، البلدان، بیروت، عالم الکتب.
- ابن قتیبه دینوری (۱۴۱۵)، المعارف، قم، منشورات شریف رضی.
- ابن هشام (بی تا)، السیره النبویه، بیروت، دارالمعرفه.
- اسکالویه، انریکو (۱۳۹۴)، باستان شناسی جوامع ایران باستان (در هزاره سوم پیش از میلاد)، تهران، انتشارات پازینه.
- اصغری، مجتبی (۱۴۰۲)، معرفی و نقد «کتاب تاریخ صدر اسلام و زایش سرمایه داری»، آینه پژوهش، سال ۳۴، شماره ۴، ۱۷۳-۱۸۳.
- بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر (۱۹۸۸)، فتوح البلدان، بیروت، دار و مکتبه الهلال.
- بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر (۱۴۱۷)، انساب الاشراف، بیروت، دارالفکر.

۳۴ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۵، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

- بهمن آبادی و دیگران (۱۴۰۲)، «۱۰ یادداشت و مصاحبه پیرامون کتاب صدر اسلام و زایش سرمایه-داری»، مجله باور، آذر و دی، شماره ۴.
- بیانکی، رابرت، میر جلیلی، سید حسین (۱۳۸۸)، اسلام و سرمایه داری، دایره المعارف جهان نوین اسلام، تهران، نشر کنگره و نشر کتاب مرجع.
- پاکروان، مهدیه (۱۳۹۸)، پنهان در تاریخ، انتشارات پناه.
- پیکولوسکایا، ن (۱۳۸۷)، شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ترجمه عنایت اله رضا، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۷۳)، نقد تحقیقات شرق شناسی و جامعه شناسی درباره رابطه اسلام و سرمایه داری، نامه علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، ۱-۳۲.
- حکیم پور، محمد (۱۳۷۷)، اسلام و سرمایه داری، کتاب نقد، سال سوم، شماره نه و ده، صص ۱۱۷-۱۳۳.
- حکیم پور، محمد (۱۳۷۸)، اسلام و سرمایه داری (۲)، کتاب نقد، سال سوم، شماره یازده، صص ۲-۳۷.
- دهقانی، رضا (۱۳۹۰)، چستی نقد تاریخی، مجله پژوهش، سال سوم، شماره اول، صص ۱۴۵-۱۷۴.
- دیاکونف، ولادیمیر نیکولاویچ و دیگران (۱۳۵۳)، تاریخ جهان باستان، ترجمه گروهی از مترجمان، تهران، اندیشه.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۶۸)، اخبار الطوال، قم، منشورات الرضی.
- ذیلابی، نگار (۱۳۸۶)، مدخل جهیز، دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۱، تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- رودنسون، ماکسیم (۱۳۵۸)، اسلام و سرمایه داری، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی.
- زبیری، مصعب (۱۹۹۹)، نسب قریش، قاهره، دارالمعارف.
- زرگری نژاد، غلامحسین (۱۳۷۸)، تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)، تهران، انتشارات سمت.
- زوزنی، حسین بن احمد (۱۳۴۵ق)، المصادر، مشهد، بیجا.
- سعیدی، غلامرضا (۱۳۲۹)، «رژیمهای اقتصادی و اسلام»، فروغ علم، شماره ۳، صص ۴-۱۱.
- شی‌پرا، ادوارد (۱۳۷۵)، الواح بابلی، ترجمه علی اصغر حکمت، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- صنوبر، ناصر، متفکر آزاد، محمد علی، راضی، نسرین (۱۳۸۹)، «بررسی تطبیقی دیدگاه اسلام و نظام سرمایه داری در تصمیمهای آمیخته بازاریابی»، دوفصلنامه علمی-پژوهشی جستارهای اقتصادی، سال ۷، شماره ۱۳، ۱۷۳-۲۰۷.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷)، تاریخ طبری، بیروت، دارالتراث.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، داراحیاء التراث العربی.

نقد تاریخی مقوله تجارت قوم عرب در کتاب صدر اسلام و ... (هدیه نقوی) ۳۵

- قره چانلو، حسین (۱۳۸۷)، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های اسلامی، تهران، انتشارات سمت.
- قمی، حسن بن محمد (۱۳۶۱)، تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی قمی، به کوشش جلال‌الدین طهرانی، تهران، انتشارات طوس.
- کردعلی، محمد (۱۴۰۳)، خطط الشام، بیروت، مکتبه النوری.
- کهلر، بندیکت (۱۴۰۲)، صدر اسلام و زایش سرمایه داری، ترجمه جعفر خیرخواهان و محمد ماشین چیان، تهران، نشر نی.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود (۱۳۶۳)، تاریخ گردیزی، عبدالحی حبیبی، تهران، دنیای کتاب.
- ماشین چیان، محمد (۱۴۰۴)، «نخستین جلوه‌های سرمایه‌داری در صدر اسلام» مجله اینترنتی بورژوا، شماره ۸، ص ۱-۳.
- ماوردی، علی (۱۳۹۳)، الاحکام السلطانیة، به کوشش محمد فهمی، سرجانی، قاهره، مجیدزاده، یوسف (۱۳۹۲)، تاریخ و تمدن بین‌النهرین: هنر و معماری، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹)، مروج الذهب و معادن الجواهر، قم، دارالهجره.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد (۱۴۱۱)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، قاهره، مکتبه مدبولی.
- مقدسی، مطهر بن طاهر (بی‌تا)، البدء و التاریخ، بورسعید، مکتبه الثقافه الدینیة.
- واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹)، المغازی، بیروت، موسسه الاعلمی.
- وثیق، منصوره (۱۳۸۷)، دنانیر: سیر دینار در تاریخ پولی ایران، تهران، انتشارات ستوده.
- یعقوبی، ابی‌واضح (بی‌تا)، تاریخ یعقوبی، بیروت، دارصادر.